

บทที่ ๓

แนวคำสอนเรื่องพฤติกรรมมนุษย์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

ในบทที่ ๒ เราได้ศึกษาเรื่องแนวคำสอนเรื่องสังขารในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ซึ่งมีอิทธิพลต่อพฤติกรรมของมนุษย์ ในบทนี้จึงมีความสำคัญที่จะต้องทำความเข้าใจเรื่องพฤติกรรมมนุษย์ โดยเฉพาะในส่วนของคำสอนที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา โดยใช้รากฐานแนวคิดมาจากทางจิตวิทยาตะวันตกเพราะเป็นผู้ที่กล่าวถึงและศึกษาเรื่องพฤติกรรมมนุษย์โดยตรงและสามารถนำไปเป็นพื้นฐานของการศึกษาเรื่องพฤติกรรมมนุษย์ในพระพุทธศาสนาต่อไป

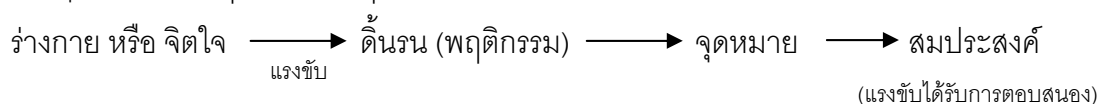
๓.๑ พฤติกรรมทางจิตวิทยาในฐานะพื้นฐานการศึกษาพฤติกรรมมนุษย์ในพระพุทธศาสนา

เจน เอส. ฮาลอนีน (Jane S. Halonen) จากวิทยาลัยอัลเวอร์โน (Alverno College) และ จอห์น ดับบลิว. แซนโตรค (John W. Santrock) จากมหาวิทยาลัยเท็กซัสแห่งดัลลัส (The University of Texas at Dallas)^๑ ได้อธิบายว่าจิตวิทยาหมายถึง การศึกษาเชิงวิทยาศาสตร์ว่า

^๑Jane S. Halonen and John W. Santrock, *Psychology: Contexts of Behavior*, second edition, (Dubuque, IA: Brown & Benchmark Publishers, 1996), pp. 5-15, และ สุวรี ศิวัชแพทย์, *จิตวิทยาทั่วไป General Psychology*, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๙), หน้า ๑๘๙, จิตวิทยาแบ่งการศึกษาเรื่องพฤติกรรมได้ ๖ ประเภท คือ ๑) ด้านพฤติกรรมนิยม (The Behavioral Approach) ซึ่งให้ความสำคัญของสิ่งเร้าภายนอกมีอิทธิพลต่อพฤติกรรมที่เกิดขึ้น และการกระทำของจิตก็สังเกตจากพฤติกรรมที่ปรากฏ และเชื่อว่าพฤติกรรมเกิดจากการเรียนรู้มากกว่าเป็นผลมาจากธรรมชาติ บุคคลสำคัญคือ Pavlov, Wundt, Watson and B.F. Skinner ๒) ด้านจิตวิเคราะห์ (The Psychoanalysis Approach) ซึ่งให้ความสำคัญของจิตโดยเฉพาะจิตใต้สำนึก (Unconscious) และสัญชาตญาณมีอิทธิพลต่อความคิดความรู้สึกและพฤติกรรม บุคคลสำคัญคือ Freud ๓) ด้านมนุษยนิยม (The Humanistic Approach) ซึ่งเชื่อว่าพฤติกรรมมนุษย์ถูกกำหนดโดยเป้าหมายหรือแรงจูงใจที่จะพัฒนาไปสู่ความสำเร็จได้ ไม่ใช่สิ่งเร้าจากภายนอกหรือจากชีวภาพเท่านั้น บุคคลสำคัญคือ Maslow และ Carl Rogers ๔) ด้านความรู้ความเข้าใจ (The Cognitive Approach) ซึ่งให้ความสนใจในสิ่งที่ไม่สามารถสังเกตเห็นได้ เช่น การรับรู้ ความจำ การคิด โดยถือว่าพฤติกรรมเกิดจากการมีปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม เกิดการพัฒนาเป็นความรู้ใหม่ บุคคลสำคัญคือ Piaget ๕) ด้านชีววิทยา (The Biological/Neurobiological Approach) ศึกษาเรื่องชีววิทยา ประสาทวิทยาที่มีผลต่อสภาพจิตใจและพฤติกรรม บุคคลสำคัญคือ Charles Darwin ๖) ด้านสังคมและวัฒนธรรม (The Cross – Cultural Approach

ด้วยเรื่องพฤติกรรมและกระบวนการทางจิตในบริบทต่างๆ (Psychology is the scientific study of behavior and mental processes in contexts) ดังนั้นการศึกษาเรื่องพฤติกรรมมนุษย์ทางจิตวิทยาตะวันตกจึงเป็นศาสตร์ที่แยกออกไปอีกแขนงหนึ่ง ในขณะที่เดียวกันได้นิยามความหมายของพฤติกรรมว่าเป็นทุกสิ่งทุกอย่างที่เราทำซึ่งสามารถสังเกตเห็นได้ (Behavior is everything we do that can be directly observed) เช่น เด็กร้องไห้ นักเรียนกำลังเรียนหนังสือ เป็นต้น โดยแยกความหมายของกระบวนการทางจิตว่าหมายถึงความคิด ความรู้สึก และแรงจูงใจ ที่เกิดภายในใจ และไม่สามารถสังเกตเห็นได้ แต่สามารถอนุมานของมันจากกระทำที่แสดงออกมา ซึ่งอาจสรุปได้ว่าจิตวิทยาก็คือการศึกษาเรื่องพฤติกรรมภายนอกที่สามารถสังเกตเห็นได้และพฤติกรรมภายในที่เกิดจากใจนั่นเอง

ซูซา จันท์ธอม ได้สรุปความหมายของพฤติกรรมทางจิตวิทยาตะวันตกว่า พฤติกรรมของมนุษย์นั้นเกิดจากแรงจูงใจ ที่เป็นแรงขับไม่ว่าจากภายในหรือภายนอก แรงขับหรือสิ่งเร้านี้จะกระตุ้นทำให้เกิดพฤติกรรมต่างๆ ออกมา ดังนี้^๒

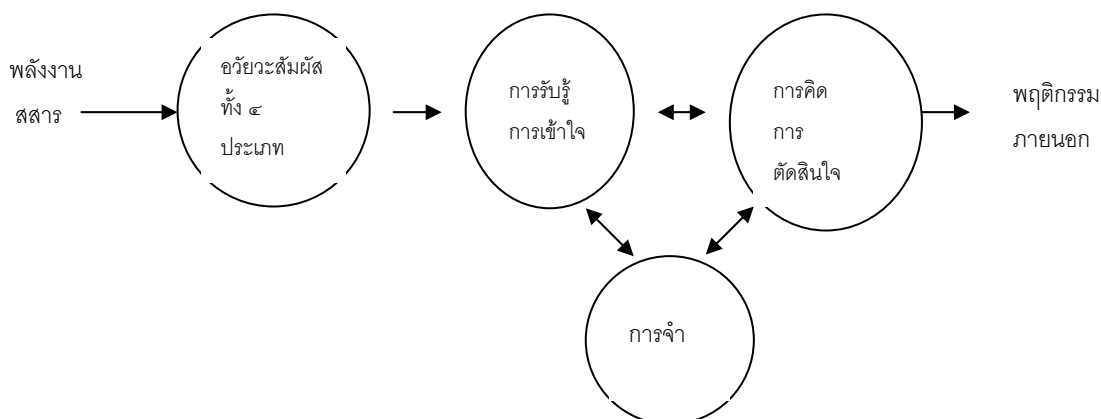

ลิขิต กาญจนารักษ์^๓ ได้สรุปว่า พฤติกรรม หมายถึง กิจกรรมใดๆ ก็ตามของอินทรีย์ที่สังเกตได้โดยคนอื่นหรือโดยเครื่องมือของผู้ทดลอง เช่น การพูด หัวเราะ ร้องไห้ เป็นต้น และพฤติกรรมสามารถศึกษาในรายละเอียดได้หลายประเภท ได้แก่ ๑) พฤติกรรมที่เป็นความรู้สึก (sensation) ซึ่งเกิดจากสิ่งเร้ามากระทบระบบประสาทการรับรู้ ๒) พฤติกรรมที่เป็นการตีความ ได้แก่การเข้าใจหรือการรับรู้ ๓) พฤติกรรมที่เป็นความจำ หมายถึงประสบการณ์และความรู้สึกนึกคิดในอดีต ๔) พฤติกรรมที่เป็นการคิดและการตัดสินใจ โดยสรุปความสัมพันธ์ระหว่างพฤติกรรมภายในกับพฤติกรรมภายนอก ดังภาพต่อไปนี้

หรือ Sociocultural Perspective) ศึกษาถึงอิทธิพลของวัฒนธรรมและขนบธรรมเนียมประเพณีของชาติพันธุ์ ที่ส่งผลต่อพฤติกรรมของคนในชุมชน บุคคลสำคัญคือ Auguste Comte, Herbert Spencer

^๒ซูซา จันท์ธอม, **จิตวิทยาทั่วไป**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, ๒๕๓๑), หน้า ๑๐๑ – ๑๐๒.

^๓ลิขิต กาญจนารักษ์, **จิตวิทยาพื้นฐานพฤติกรรมมนุษย์ เล่มที่ ๑**, (นครปฐม : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์, ๒๕๓๐) หน้า ๓ – ๖.

พฤติกรรมในพจนานุกรมจิตวิทยาหมายถึง การกระทำ ปฏิกริยาตอบสนอง หรือ ปฏิกริยาร่วมที่เกิดขึ้นเพื่อตอบสนองสิ่งเร้าทั้งจากภายในและภายนอกทั้งจากการตั้งใจและไม่ตั้งใจ และจากจิตใต้สำนึก ซึ่งแบ่งได้ ๒ ประเภท คือ พฤติกรรมภายใน (Covert Behavior) เช่น ความรู้สึก ความเข้าใจ และพฤติกรรมภายนอก (Overt Behavior)^๔ คือการสังเกตเห็นได้โดยตรง เช่น การเดิน การรับประทานอาหาร เป็นต้น

พฤติกรรม ตามความหมายของพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน หมายถึง การกระทำหรืออาการที่แสดงออกทางกล้ามเนื้อ ความคิดและความรู้สึก เพื่อตอบสนองสิ่งเร้า^๕

จูเลียน ซี. เลสลีย์ (Julian C. Leslie) จากมหาวิทยาลัยอัลสเตอร์ ไอร์แลนด์เหนือ (University of Ulster, Northern Ireland) ได้ศึกษาและวิเคราะห์พฤติกรรมมนุษย์ สรุปว่า พฤติกรรมมนุษย์ที่เกิดขึ้นนั้น ไม่สามารถอธิบายด้วยวิธีง่ายๆ มนุษย์เป็นสิ่งมีชีวิตที่สร้างขึ้นมาอย่างสลับซับซ้อน การตอบสนองต่อสิ่งเร้าจะมาจากความสัมพันธ์ร่วมกันของสิ่งเร้านั้น ไม่ใช่สิ่งเร้าใดสิ่งเร้าหนึ่งโดยเฉพาะ การแสดงออกทางกาย การพูด ภาษาความคิดและความรู้สึก จัดเป็น ประเภทของพฤติกรรม^๖

^๔Raymond J. Corsini, *The Dictionary of Psychology*, (New York : Brunner-Routledge, 2002), p.99.

^๕ราชบัณฑิตยสถาน, *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒*, (กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊คพับลิเคชันส์, ๒๕๔๒), หน้า ๗๖๘.

^๖Julian C. Leslie, *Essential Behaviour Analysis*, (London: Arnold, a member of the Hodder Headline Group, 2002), pp.209 - 210.

โดยสรุป พฤติกรรมมนุษย์จากความหมายทางจิตวิทยาตะวันตก หมายถึง การแสดงออกทางกาย ทางความคิด ความเข้าใจ การตีความ การรับรู้ ความรู้สึก เพื่อตอบสนองสิ่งเร้าที่เกิดจากแรงจูงใจหรือแรงขับที่มาจากภายในและจิตใต้สำนึกและจากสิ่งแวดล้อมภายนอก มากระทบระบบประสาทของการรับรู้ซึ่งเกิดขึ้นพร้อมๆ กัน และแสดงผลออกมาเป็นการกระทำ

อย่างไรก็ตาม ในกระบวนการเกิดเป็นพฤติกรรมทั้งหมดจนถึงการแสดงออกนั้น จะเห็นได้ว่ากระบวนการคิดหรือการตัดสินใจจะเป็นกระบวนการสุดท้ายที่เป็นจุดเปลี่ยนให้เกิดพฤติกรรมต่างๆ รศ. ดร. ลักษณะ สิริวัฒน์ ได้สรุปความสำคัญและความหมายของความคิดว่าเป็นพฤติกรรมภายในสมองที่อยู่ในลักษณะหรือรูปแบบของปฏิบัติการทางสมองที่เป็นกระบวนการแห่งการคิด ที่เกิดจากอารมณ์ต่างๆ เพื่อกระทำอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อแก้ไขเพื่อเกิดความสุขใจ^๗

ตัวอย่างการเกิดพฤติกรรมเช่นเมื่อเกิดแก๊สรั่วในครัว ในขณะนั้น เราไม่มีทางทราบได้ว่าจะเกิดอะไรขึ้น เพราะแก๊สไม่สามารถมองเห็นได้ด้วยตาเปล่า แต่ประสาทสัมผัส (หรือผัสสะ) ทางจมูกยังทำงาน เราจึงได้กลิ่นเหม็นแก๊ส สิ่งที่เกิดขึ้นคือ เราจะคิดได้ทันทีว่า แก๊สรั่ว พฤติกรรมแรกคือการวิ่งไปปิดถังแก๊สหรือเปิดหน้าต่างเพื่อระบายแก๊สออกไปก่อนที่จะมีประกายไฟหรือสิ่งใดๆไปทำให้เกิดไฟลุกไหม้ได้ การรับรู้ว่าเป็นกลิ่นแก๊สก็เกิดจากการจำได้หมายรู้ของข้อมูลที่เคยบันทึกไว้หรือเกิดขึ้นมาก่อน การวิ่งไปปิดถังแก๊สหรือเปิดหน้าต่างก็เกิดจากการเรียนรู้ที่จำได้หรือเคยได้ยินมาก่อนว่าเป็นวิธีการแก้ไข จึงได้มีพฤติกรรมออกมาเช่นนั้น พฤติกรรมนี้จึงเกิดจากการรับรู้เมื่อมีสิ่งเร้ามากระทบกับประสาทสัมผัส และเป็นผลมาจากประสบการณ์เดิมหรือข้อมูลเดิม วิเคราะห์ตีความ แล้วจึงส่งผลเป็นพฤติกรรมแสดงออกคือการปิดแก๊สก่อนที่อาจจะเกิดปัญหา ปฏิกริยาที่เกิดขึ้นนี้ เกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว เช่นการรับรู้ทางจมูก เกิดสัญญา ความจำได้ เกิดจากประสบการณ์เกิดจากการเรียนรู้ได้ยินอ่าน ปฏิสัมพันธ์กันอย่างรวดเร็ว หรือในกรณีที่ได้กร้องให้แล้วลงไปดันที่กลางพื้นห้างสรรพสินค้า เมื่อพ่อแม่ไม่เชื่อของเล่นให้ พฤติกรรมที่แสดงออกมานั้น พบว่าการ

^๗ ลักษณะ สิริวัฒน์, **การคิด (Thinking)**, (กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๙), หน้า ๗, ความคิดมีความสำคัญมากและมีประเด็นสำคัญ คือ ๑) การคิดเป็นลักษณะประจำตัวของมนุษย์ ๒) การคิดกับภาษา เพราะต้องมีการสื่อสารให้เข้าใจ ๓) การคิดกับพฤติกรรม ๔) การคิดกับการกำหนดเป็นตัวเรา กำหนดสิ่งที่ถูกรู้ กำหนดวิธีชีวิต กำหนดความสำเร็จหรือความล้มเหลวของการแสดงออกของเรา ๕) การคิดเป็นพื้นฐานของสติปัญญาและความรู้ความเข้าใจ ๖) การคิดเป็นพื้นฐานของการตัดสินใจ ๗) การคิดนำมาสู่พัฒนาการทางเทคโนโลยีและทำให้โลกเปลี่ยนแปลง ๘) การคิดทำให้เกิดความรู้ และสามารถแข่งขันได้ในโลกธุรกิจ เช่น ด้านแรงงาน ด้านการผลิต ด้านทรัพยากร และด้านเงินทุน อ่านเพิ่มเติมได้จาก **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๐ – ๑๔.

กระทำเช่นนั้นเด็กได้มาจากการเรียนรู้ว่าถ้าทำเช่นนี้ เป็นการเรียกร้องความสนใจจากพ่อแม่ และพ่อแม่สามารถตอบสนองความต้องการของตนเองได้ จึงแสดงพฤติกรรมออกมาเช่นนั้น

๓.๒ ความหมายของพฤติกรรมมนุษย์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

จากความหมายของพฤติกรรมในทางจิตวิทยาดังกล่าวข้างต้น จะนำมาเป็นบาทฐานของการศึกษาพฤติกรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนา โดยศึกษาจากปัจจัยต่างๆที่ส่งผลต่อพฤติกรรมดังต่อไปนี้

๓.๒.๑ สิ่งเร้ากับอายตนะภายนอก

ความสำคัญอันดับแรกในการทำให้เกิดพฤติกรรมคือสิ่งเร้า สิ่งเร้ามีทั้งสิ่งที่มาจากภายนอก เช่น สิ่งแวดล้อมที่อยู่รอบๆ ตัวเรา อาจจะเป็นทั้งสิ่งมีชีวิต เช่น พ่อ แม่ ญาติพี่น้อง หรือเพื่อน หรือจากสิ่งไม่มีชีวิต เช่น ภูมิอากาศ ขนบธรรมเนียมประเพณี ระบบโครงสร้างของสังคม วัฒนธรรม เป็นต้น และ สิ่งเร้าที่มาจากภายใน เป็นได้ทั้งแรงจูงใจ แรงขับทางชีวภาพ เช่น ฮอรโมน เอนไซม์ ความหิว ความเครียด และ ความต้องการทางเพศ เป็นต้น^๔

ในทางพุทธศาสนาสิ่งที่มาปรุงแต่งให้เกิดการรับรู้สภาวะใดๆ จะเกิดจากการเชื่อมต่อกับหรือเรียกว่า อายตนะ ซึ่งแปลว่า ที่ต่อ แตน หมายถึงที่ต่อกันให้เกิดความรู้ แตนเชื่อมต่อกับให้เกิดความรู้ มีทางรับรู้อยู่ ๖ อย่าง คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ซึ่งเรียกว่า อายตนะภายใน สิ่งที่มากระทบผ่านทางการรับรู้ทั้ง ๖ ซึ่งเรียกว่าอายตนะภายนอก คือ รูป รส กลิ่น เสียง โผฏฐัพพะ (สิ่งที่ต้องกาย) และ ธรรมารมณ์ (สิ่งที่ใจนึก)^๕ มาจากสิ่งเร้าต่างๆ ประกอบเข้ากัน ทำให้เกิดการสัมผัสหรือผัสสะหรือเกิดการกระทบกันทำให้เกิดการรับรู้และการสนองตอบต่อสิ่งเร้านั้นแตกต่างกันในแต่ละบุคคล ซึ่งขึ้นอยู่กับการรับรู้ ความรู้สึก สัญญาเดิมหรือที่เรียกว่าประสบการณ์ของแต่ละบุคคล และการคิดการตัดสินใจในสถานการณ์นั้นๆ ตัวอย่าง เช่น

กรณีสิ่งเร้าคือรูปที่มากกระทบทางตา เช่น คนที่เดินไปในที่มีมืด เห็นเชือกกองอยู่ แต่ด้วยความกลัวจึงปรุงแต่งคิดไปว่างู เพราะสัญญาเดิมจำลักษณะของงูว่ามีลักษณะขดเป็นวงกลมและลำตัวคล้ายเส้นยาวๆ เมื่อเดินเข้าไปใกล้จึงพบว่าเป็นเชือก สิ่งเร้าคือเชือกสามารถทำให้คนที่ขลาดกลัวปรุงแต่งจิตไปตามความกลัวนั้น และอาจจะมีพฤติกรรมแตกต่างกันไป เช่นกรี๊ดร้อง วิ่งหนี แต่ถ้าคนที่มีความใจเข้มแข็ง ไม่หวาดกลัวง่าย ๆ ก็อาจจะรู้สึกเฉยๆ

^๔ Raymond J. Corsini, The Dictionary of Psychology, p.946.

^๕ พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๓๔-๓๕.

กรณีสิ่งเร้าที่มาจากในรูปของเสียง เช่น การที่เราได้ยินเสียงที่ดัง เสียงดี เป็นลักษณะคำพูดที่หยาบคาย จะทำให้เราเกิดพฤติกรรมอย่างหนึ่ง เช่น อาจรู้สึกโกรธ ไม่พอใจว่าทำไมต้องพูดจาเช่นนั้น ในขณะที่เสียงอ่อนหวาน นุ่มนวล ก็อาจทำให้เรารู้สึกพอใจ สบายใจ หรือการได้ยินเพลงที่ถูกต้อง ชอบใจ ก็ทำให้ถูกต้อง แต่ถ้าได้ยินเพลงที่เราไม่ชอบ ไม่ถนัดถียน เราก็ไม่อยากฟัง เป็นต้น เสียงจึงเป็นทั้งสิ่งเร้าและเป็นอายตนะภายนอกที่กระทบกับมนุษย์ทำให้เกิดพฤติกรรมแตกต่างกันไป

กรณีสิ่งเร้าที่มาจากกลิ่น เช่น กลิ่นเหม็น ก็ทำให้เกิดพฤติกรรมแสดงความรังเกียจ เช่น อาจจะไม่อยากไปดมกลิ่น เ็นต้น แต่ถ้ากลิ่นหอมก็ทำให้เกิดความพอใจ หน้าตาสดชื่น เป็นต้น

กรณีสิ่งเร้าคือรสที่มากกระทบทางลิ้น เช่น รสขม เด็กๆ ก็จะเบือนหน้าหนี ขณะที่ผู้ใหญ่จะชอบและไม่รู้สึกขม เพราะต่อมประสาทที่รับรสความขมเปลี่ยนแปลงไปตามวัย จากขมจะรู้สึกหวานได้

กรณีโณภูพพะหรือเรียกว่าการกระทบทางผิวหนังหรือทางกาย เช่น มือที่ถูกน้ำร้อนลวก ก็จะชักมือกลับโดยอัตโนมัติ หรือ เมื่อร่างกายโดยอากาศที่เย็นมากกระทบ ก็จะขนลุกชู แล้วก็เอามือขึ้นมากอดอก เป็นต้น

กรณีธรรมมารมณ หรือการรับรู้ทางใจหรือสิ่งที่ใจนึก เช่น เมื่อคิดถึงภาพยนตร์ที่เคยดู และรู้สึกเศร้าโศกไปกับเนื้อเรื่องของภาพยนตร์ในตอนนั้น เมื่อนึกถึงก็เกิดอาการเศร้าขึ้นมา หรือนึกถึงเมื่อตอนทราบข่าวผู้ใกล้ชิดเสียชีวิต ก็อาจจะร้องไห้ขึ้นมา เป็นต้น

สิ่งเร้าหรืออารมณ์หรืออายตนะภายนอกจึงมีผลต่อพฤติกรรมต่างๆของมนุษย์ และแปรเปลี่ยนไปตามประสบการณ์หรือความจำในอดีตของแต่ละบุคคล

อย่างไรก็ตาม สิ่งเร้าภายในอื่นๆที่มีผลต่อพฤติกรรม เช่น ฮอร์โมน เอนไซม์ ดังกล่าวข้างต้น แม้มีผลต่อพฤติกรรมมนุษย์ แต่อยู่นอกเหนือความสนใจในงานวิจัยนี้ และได้มีนักจิตวิทยาทางตะวันตกที่มีชื่อเสียงหลายท่านได้ศึกษาและสร้างทฤษฎีไว้แล้วมากมาย และยังเป็นเพียงระดับสัญชาตญาณของสิ่งมีชีวิตเท่านั้นซึ่งไม่มีความต่างในแง่ของมนุษย์และสัตว์ เช่น ความหิว ความเครียด เป็นต้น สิ่งเร้าภายในที่การวิจัยชิ้นนี้คือเรื่องของอารมณ์ที่ปรุงแต่ง ความรู้สึกนึกคิดที่เรียกว่าสังขารในชั้น ๕ และในปัจจุสมุปปาท

๓.๒.๒ ผัสสะในฐานะการกระทบกันระหว่างอายตนะภายนอกกับอายตนะภายใน

เมื่อสิ่งเร้าได้เกิดการกระทบกับอายตนะภายในแล้วเรียกว่าเกิดการสัมผัสหรือผัสสะ จึงเกิดพฤติกรรมของมนุษย์ขึ้นมา ดังนั้นพฤติกรรมจะเกิดขึ้นไม่ได้ถ้าไม่มีการติดต่อกันระหว่างอายตนะภายนอกกับอายตนะภายในหรือไม่เกิดผัสสะ

ผัสสะเป็นหนึ่งในเจตสิก ๕๐ ในสังขารขันธ์ และเป็นสัพพจิตตสาธารณเจตสิก^{๑๐} เกิดขึ้นและปฏิบัติการพร้อมกับวิญญาณทุกขณะ^{๑๑} หรือเกิดพร้อมกับจิตหรือตัวรู้ ผัสสะจึงเป็นตัวการใหญ่ที่จะทำให้เกิดพฤติกรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศลแล้วแต่สังขารจะปรุงแต่งไปทางใด แต่กระนั้นก็ตามสังขารจะปรุงแต่งไปในทิศทางใด ความเข้าใจหรือทิวฐิเดิมหรือสัญญาเดิมที่มีและความรู้สึกที่ได้จากการสัมผัสนั้นก็เกิดร่วมด้วยในการก่อให้เกิดพฤติกรรมต่างๆ เป็นกระบวนการที่ไม่สามารถขาดตัวใดตัวหนึ่งได้ แต่สังขารขันธ์เองจะมีอิทธิพลเหนือเจตสิกอื่นๆ หรือเหนือสัญญาขันธ์และเวทนาขันธ์ เพราะมีบทบาทในการปรุงแต่งและมีอิทธิพลต่อการทำงานของสัญญาขันธ์และเวทนาขันธ์ สังขารขันธ์จึงมีอิทธิพลที่เหนือกว่าตัวอื่นๆ ในการทำให้เกิดพฤติกรรมต่างๆ ที่แสดงผลออกมาเป็นการกระทำ

ผัสสะเจตสิกหรือการสัมผัสนี้ไม่ใช่การกระทบกันของสิ่งต่างๆ เฉยๆ แต่ต้องมีจิตหรือตัวรู้อยู่ด้วย^{๑๒} ตัวอย่างเช่น ขณะที่ใจจดจ่อกับการอ่านหนังสือ ตากระทบกับตัวหนังสือซึ่งเป็นสิ่งเร้าชนิดหนึ่ง อ่านๆ ไปเรื่อยจนเกิดสมาธิกับการอ่านหนังสือนั้นอย่างเดียว ขณะที่กำลังอ่านหนังสืออยู่นั้น เกิดมีคนมาเรียกด้วยเสียงธรรมดา สิ่งเร้าคือเสียงเกิดกระทบกับหู แต่ด้วยจิตที่มีสมาธิไม่เกิดการรับรู้กับเสียงที่มากระทบทำให้ไม่ได้ยินเสียงเรียก ผัสสะขณะนี้เกิดแล้วแต่ไม่ส่งผลกระทบถึงการเกิดพฤติกรรมต่อไป ผัสสะเจตสิกนี้จะเกิดขึ้นได้ก็ต้องพร้อมด้วยจิตที่มารู้หรือมีวิญญาณขันธ์ตัวรู้พร้อมเสมอ

ลักษณะของการกระทบหรือผัสสะที่เกิดขึ้นทั้ง ๖ ทวาร ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นการเกิดในปัจจุบันขณะหรือในเหตุการณ์ปัจจุบัน เป็นการตอบสนองต่อสิ่งเร้าหรือสถานการณ์นั้นๆ

^{๑๐}วิสุทฺธิ. (ไทย) ๒๕๔ - ๒๕๖/๗๔๙-๗๖๖.

^{๑๑}นันทพล ใจจนโกศล, “อายตนะ : สนามแห่งความรู้ในพุทธจิตวิทยา”, สารนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๓๓.

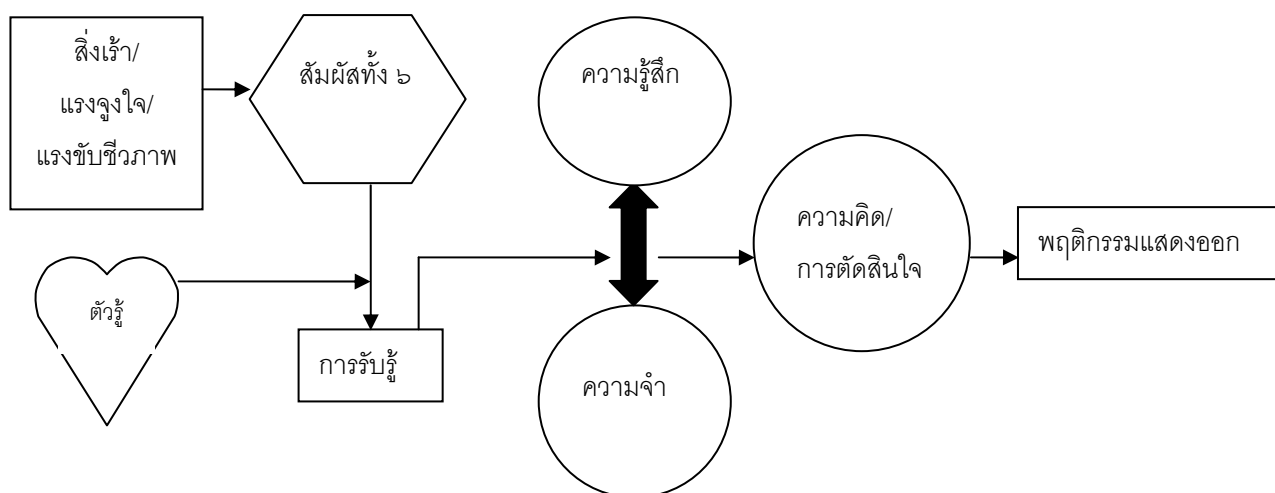
^{๑๒} Ashin Janakābhivamsa, *Abhidhamma in Daily Life*, translated and edited by U Ko Lay, revised by Sayadaw U Sīlānanda, (Yongon : Aung Thein Nyunt (International Theravada Buddhist Missionary University, 1999), p. 115.

อย่างไรก็ตามการที่ใจคิดปรุงแต่งไปตามเหตุการณ์ต่างๆที่เกิดขึ้นในอดีต ทำให้เกิดพฤติกรรม เช่นกัน อาจจะแสดงออกเป็นการยิ้มน้อยๆ หรือ เสียใจ น้ำตาไหลออกมา ลักษณะเช่นนี้ไม่เกิดการสัมผัสกับสิ่งใด แต่เพราะสังขารได้ปรุงแต่งจิตไปต่างๆนานา ดังได้กล่าวไว้ตามกำลังของอุปาทาน^{๑๑} ที่สั่งสมอยู่ในสันดาน ก็ทำให้เกิดพฤติกรรมได้โดยไม่เกี่ยวกับผัสสะเลย

๓.๒.๓ สรุปความหมายพฤติกรรมมนุษย์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

พฤติกรรมมนุษย์ในจิตวิทยาตะวันตกและในคัมภีร์พระพุทธศาสนามีความหมายสอดคล้องกัน กล่าวคือพฤติกรรมมีอยู่ ๒ ประเภทคือ พฤติกรรมภายนอกและพฤติกรรมภายใน พฤติกรรมที่เกิดขึ้นจะเกิดเนื่องจากมีสิ่งเร้าหรือแรงจูงใจหรือสิ่งเร้าที่มาจากทางชีวภาพ อย่างไรก็ตามสิ่งเร้าที่เกิดจากชีวภาพ เช่น ฮอโมน เอ็นไซน์ เป็นต้น เป็นสิ่งที่อยู่นอกเหนือความสนใจของพระพุทธศาสนา

พฤติกรรมมนุษย์ในพระพุทธศาสนาจะหมายถึงการแสดงออกทางกาย วาจาและใจ โดยที่กระบวนการพฤติกรรมที่ดำเนินไปนั้นเกิดเนื่องจากผัสสะระหว่างอายตนะภายนอกและอายตนะภายใน โดยมีสิ่งเร้าในคัมภีร์พระพุทธศาสนา คือ อายตนะภายนอกนั่นเอง โดยที่พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญอย่างยิ่งในเรื่องจิตที่ถูกรู้หรือวิญญาณชั้น ๖ ถ้าขาดถึงการพิจารณาหรือบัญญัติตัวที่ถูกรู้ ๖ ผัสสะที่เกิดขึ้นก็ไม่มีผลต่อการกระทำ ดังนั้นพฤติกรรมมนุษย์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาสรุปได้ดังภาพข้างล่างดังนี้

๓.๓ แนวคำสอนเรื่องพฤติกรรมมนุษย์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

คำสอนเรื่องพฤติกรรมมนุษย์ในทางพระพุทธศาสนาไม่ได้มีคำสอนที่เป็นเรื่องเฉพาะหรือกล่าวถึงโดยตรง แต่ได้กล่าวถึงอย่างกว้างๆ เท่านั้น ในทางพระพุทธศาสนามีคำสอนถึงการ

^{๑๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๑๑๗.

เกิดของพฤติกรรม ลักษณะที่เป็นพฤติกรรมหรือนิสัยอันเป็นพื้นเพของบุคคลแต่ละคน มีรายละเอียดดังนี้

๓.๓.๑ กรรมกับพฤติกรรมมนุษย์

กรรม มาจากภาษาบาลีว่า กัมม (อ่านว่า กัมมะ) แปลว่า การกระทำ หมายถึงการกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา คือ ทำด้วยความตั้งใจหรือจงใจ ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม^{๑๔} การกระทำไม่ว่าดีหรือชั่ว มีการแสดงออกเป็นพฤติกรรมต่างๆ ซึ่งแสดงออกได้ทั้งทางกาย ทางวาจาหรือ ทางใจ หรือที่เรียกว่ากายกรรม วจีกรรม มโนกรรม การทำความดีเรียกว่าเป็นกุศลกรรม มีกุศลมูลเป็นเหตุ การกระทำชั่วเรียกว่าเป็นอกุศลกรรม มีอกุศลมูลเป็นเหตุ

การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา จะเป็นตัวกำหนดว่าการกระทำนั้นจะออกมาในทิศทางใด จะดีหรือชั่ว ล้วนแล้วแต่มาจากเจตนาทั้งสิ้น ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เพราะอาศัยเหตุนี้ว่า เรากล่าวเจตนาว่าเป็นตัวกรรม บุคคลคิดแล้ว จึงกระทำความกรรมด้วยกาย วาจา ใจ”^{๑๕}

จากพุทธพจน์ข้างต้นจึงกล่าวได้ว่ากรรมเป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้บุคคลมีพฤติกรรมแตกต่างกัน ไม่ว่าจะเป็นพฤติกรรมทางกาย ทางวาจาหรือทางใจ นอกจากนี้อรรถกถาจารย์ได้อธิบายว่า “ลักษณะของสังขารว่าเจตนา”^{๑๖} ดังนั้น จึงสามารถสรุปว่านอกจากเจตนาจะเป็นตัวการในการสร้างกรรมแล้ว สังขารก็เป็นตัวปรุงแต่งกรรมด้วย เพราะสังขารต้องประกอบด้วยเจตนาในการทำกรรม ดังนั้นสังขารจึงเป็นตัวปรุงแต่งให้เกิดพฤติกรรมต่างๆ สังขาร กรรม และ พฤติกรรมจึงมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน

กรรมเป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการแห่งปัจจุสมุปาท^{๑๗} จึงอธิบายได้ว่ากรรมเป็นกระบวนการเกิดของสภาวะแห่งความเป็นเหตุปัจจัย หลักปัจจุสมุปาทแสดงถึงกระบวนการทำกรรมและการให้ผลของกรรม เพราะเมื่อแยกส่วนแล้ว ได้อธิบายกระบวนการเป็น ๓ วัฏฏะ คือ กิเลส กรรม และวิบาก

นอกจากนี้กรรมที่ได้กระทำไว้จะถูกสะสมไว้ เป็นเหตุที่นำเราเกิดใหม่ได้ โดยมีพุทธดำรัสว่า “เรามีกรรมเป็นของตน เป็นผู้รับผลของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มี

^{๑๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๔.

^{๑๕} อ.จก. (ไทย) ๒๒/๖๓/๕๗๗.

^{๑๖} ม.ม.บ. ๑/๑/๑๑๒.

^{๑๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๑๕๑.

กรรมเป็นที่พึงอาศัย เราทำกรรมใดไว้จะเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่วก็ตาม ย่อมเป็นผู้รับผลของกรรม”^{๑๘}

กรรมจึงเป็นเรื่องของการกระทำของบุคคลนั้น คนอื่นไม่เกี่ยวข้อง ไม่สามารถช่วยเหลือได้ ใครทำอะไรไว้ก็ต้องได้รับผลกรรมนั้น และเนื่องจากการเกิดมานั้นเป็นเพราะวิบากของตน กรรมจึงเป็นผู้กำเนิดให้เกิดวิบาก กรรมเท่านั้นที่เป็นผู้สืบทอดความเป็นเผ่าพันธุ์ แม้บางคนเกิดมาจากบิดามารดาเดียวกัน แต่ไม่ได้หมายความว่าจะมีอุปนิสัยใจคอเหมือนกัน เพราะทำกรรมมาต่างกันนั่นเอง การที่บุคคลมีกรรมนั้นเป็นที่พึงอาศัยได้ เพราะถ้าทำสิ่งที่เบียดเบียนให้เกิดแก่ตน กุศลกรรมนั้นจะเป็นนำพาไปในทางที่ดีได้ ถ้าทำอกุศลกรรมก็มีหนทางของทางแห่งความชั่วเท่านั้น

ในวาสุสถสูตร^{๑๙} ได้แสดงเรื่องปัจจุสมุปปาทกับกรรมและวิบากไว้ว่า “บัณฑิตผู้มีปกติเห็นปัจจุสมุปปาท ฉลาดในกรรมและวิบาก ย่อมเห็นกรรมตามความเป็นจริงอย่างนี้” และ “สัตว์โลกย่อมเป็นไปตามกรรม หมู่สัตว์เป็นไปตามกรรม สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นเครื่องผูกพันเปรียบเหมือนรถที่แล่นไปมีหมุดเป็นเครื่องตรึงไว้ ฉะนั้น”

ดังนั้นพฤติกรรมมนุษย์ที่เห็นปรากฏในปัจจุบัน จึงมีความเกี่ยวข้องกับกรรมที่ทำให้จากอดีตด้วย ทำให้มีพฤติกรรมที่แตกต่างกันไป การจำแนกกรรมตามสภาพที่สัมพันธ์กับวิบากหรือการให้ผล^{๒๐} มีปรากฏในวิถิตถสูตร กัมมวรรคว่า “กรรมมี ๔ ประการ คือ

๑. กรรมดำมีวิบากดำ
๒. กรรมขาวมีวิบากขาว
๓. กรรมทั้งดำและขาวมีวิบากทั้งดำและขาว
๔. กรรมทั้งไม่ดำและไม่ขาว มีวิบากทั้งไม่ดำและไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม”^{๒๑}

กรรมดำ มีวิบากดำ หมายถึง กายสังขาร วจีสังขารและมโนสังขาร ประจุแต่งไปด้วยความเบียดเบียน เช่น การทำร้ายถึงแก่ชีวิตผู้อื่นถึงแก่ชีวิต ย่อมต้องใช้ชีวิตหลบๆ ซ่อนๆ เป็นทุกข์เหมือนตกรอกทั้งเป็น

กรรมขาว มีวิบากขาว หมายถึง กายสังขาร วจีสังขารและมโนสังขาร ประจุแต่งด้วยความไม่เบียดเบียน คือ การประพฤติตามกุศลกรรมบถ ๑๐

^{๑๘} อญ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๗/๑๐๐.

^{๑๙} ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๖๐๐-๖๖๒/๖๔๔-๖๕๕.

^{๒๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๑๖๐.

^{๒๑} อญ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๓๓/๓๔๖-๓๔๘.

กรรมทั้งดำและขาวมีวิบากทั้งดำและขาว หมายถึง กายสังขาร วีสังขารและมโนสังขาร
ปรุงแต่งไปด้วยความเบียดเบียนบ้าง ไม่เบียดเบียนบ้าง เช่น การกระทำของมนุษย์ทั่วไป

กรรมทั้งไม่ดำและไม่ขาว มีวิบากทั้งไม่ดำและไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม
หมายถึง เจตนาเพื่อละกรรมทั้งสามอย่างข้างต้น เมื่อไม่ทำกรรมใดๆ ก็นำไปสู่การสิ้นกรรม

ดังนั้น พฤติกรรมต่างๆ ที่เกิดจากการปรุงแต่งของสังขาร มีผลให้วิบากนั้นเป็นไปตาม
ความประพฤติดิของตน กรรมที่ทำไว้ย่อมมีผลติดตัวไปเสมอ ดังพุทธดำรัสว่า “อนึ่ง บุคคลทำกรรม
ใดทางกาย ทางวาจา หรือทางใจ กรรมนั้นแลเป็นสมบัติของเขา ทั้งเขาจะนำกรรมนั้นไปได้ อนึ่ง
กรรมนั้นย่อมติดตามเขาไป ดุจเงาติดตามตัวไป ฉะนั้น”^{๒๒}

จากวัฏฏะ ๓ เมื่อกล่าวถึงในปัจจุสมุปบาท ส่วนที่เป็นกรรมวัฏฏ์ ซึ่งจัดว่าเป็นส่วน
กรรม คือ กระบวนการกระทำ หรือ กรรมทั้งหลายที่ปรุงแต่งชีวิตให้เป็นไปต่างๆ ที่ประกอบด้วย
สังขาร และ ภพ

การกระทำของบุคคลจากอดีตย่อมส่งถึงปัจจุบัน สังขารที่เป็นตัวปรุงแต่ง เป็นปัจจัยให้
เกิดกรรมในปัจจุบัน กรรมที่เกิดขึ้นนี้จัดเป็นภพ โดยสังขารอยู่ในช่วงชีวิตฝ่ายอดีต และภพอยู่
ในช่วงชีวิตฝ่ายปัจจุบัน ภพในที่นี้มีความหมาย ๒ นัย คือ กรรมภพจะอธิบายถึงกระบวนการ
พฤติกรรมทั้งหมด และ อุปัตติภพหรือภพใหม่อันมีในปฏิสนธิ หรือเรียกว่าปฏิสนธิปุณภพ
หมายถึงขั้น ๕ ที่เกิดมาเพราะกรรมภพ พระพุทธเจ้าได้ตรัสเรื่องกรรมภพว่า

“กรรมภพ เป็นอย่างไร

คือ ปุณฺณภิกขังขาร อปุณฺณภิกขังขาร อาเนญชาภิกขังขาร นี้ชื่อว่ากรรมภพ

ภพใหม่อันมีในปฏิสนธิ เป็นอย่างไร

คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน อันมีในปฏิสนธิ นี้ชื่อว่าภพใหม่อันมีใน
ปฏิสนธิ”^{๒๓}

นั่นหมายความว่า ในกระบวนการสร้างกรรมจนทำให้เกิดพฤติกรรมทั้งหมด เกิดจากการ
ปรุงแต่งของสังขาร ไม่ว่าจะเป็นสภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายดี สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่ว หรือ
สภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคงไม่หวั่นไหวหรือภาวะที่มั่นคงในการปรุงแต่งชีวิต นั่นเอง ในขณะที่
กรรมก็ถูกส่งสมนำไปปฏิสนธิใหม่ในขั้น ๕ ซึ่งเป็นภพปัจจุบัน ดังนั้นกระบวนการของกรรมหรือ
พฤติกรรมที่ส่งสมมาในอดีตย่อมต่อมาเป็นผลมาจนถึงในปัจจุบัน

^{๒๒} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓๑/๑๕๙-๑๖๐.

^{๒๓} พ.จ. (ไทย) ๓๐/๒๔/๑๓๘.

และพระพุทธเจ้าได้แสดงเทศนาไว้ว่า ปุณฺณาสังขาร อปุณฺณาสังขาร อาเนญฺชาภิสังขาร ก่อให้เกิดเป็นความประพฤติ พ้นเพนีสัย หรือ พ้นเพแห่งจิตให้มีพฤติกรรมแตกต่างกันไป เพราะการปรุงแต่งของสังขารทั้ง ๓ ซึ่งก็คือ จริตของสัตว์ทั้งหลาย ที่เป็นกามาวจรภูมิ หรือที่เป็น รูปาวจรภูมิ และอรูปราวจรภูมิ^{๒๔}

กรรมจึงมีผลต่อพฤติกรรมของมนุษย์อันส่งผลมาจากอดีต และเป็นเหตุให้เกิดบุคคลมีพื้นฐานของจิตที่แตกต่างกัน หรือ มีจิตที่แตกต่างกันดังกล่าว

๓.๓.๒ จริต ๖

จริต เป็นคำเรียกบุคคลผู้มีลักษณะนิสัยและความประพฤติหนักไปในทางใดทางหนึ่ง โดยการมีความประพฤติปกติ พ้นเพของจิต พ้นนีสัย ส่วนคำว่า จริยา จะเป็นลักษณะความประพฤติที่หนักไปในทางใดทางหนึ่งตามสภาพจิตที่เป็นปกติของบุคคลนั้นๆ ด้วยความประพฤติหรือลักษณะนิสัยนั้นๆ^{๒๕}

จากข้อมูลในหัวข้อที่แล้วพบว่า กรรมมีผลต่อพฤติกรรมมนุษย์ หรือกรรมก็เป็นที่เกิดของ จริยา หรือ การทำให้มนุษย์มีจิตต่างกัน ดังที่พระพุทธโฆสาจารย์กล่าวว่า “กรรมอันให้เกิด ปฏิสนธิวิบาก ซึ่งมีโลภะเป็นต้นแต่อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นบริวาร นับเป็นเหตุแห่งจริยาทั้งหลาย”^{๒๖}

นอกจากนี้พระพุทธโฆสาจารย์ยังได้อธิบายถึงอกุศลวาระและกุศลวาระ^{๒๗}ที่ได้กระทำในภพก่อนโดยระบุเอาส่วนที่มากหนาของเหตุ หรือการมีกำลังมากน้อยของโลภะ โทสะ โมหะ ทำให้เกิดมีบุคคลที่แตกต่างกัน โดยสรุปได้ดังนี้

^{๒๔} ชู. ป. (ไทย) ๓๑/๑๑๓/๑๗๖.

^{๒๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, หน้า ๘๕๓.

^{๒๖} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๔๔/๑๗๓.

^{๒๗} อกุศลวาระและกุศลวาระ พระพุทธโฆสาจารย์อธิบายไว้ดังนี้ อกุศลวาระ ๔ ได้แก่

๑. บุคคลใดในขณะที่ทำกรรม โลภะมีกำลังมาก แต่อโลภะมีกำลังน้อย อโทสะ อโมหะมีกำลังมาก แต่โทสะ โมหะมีกำลังน้อย อโลภะซึ่งมีกำลังน้อยของบุคคลนั้น ย่อมไม่สามารถครอบงำโลภะได้ ส่วนอโทสะ อโมหะมีกำลังมาก จึงสามารถครอบงำโทสะ โมหะได้ เพราะเหตุนี้ บุคคลผู้รังพร้อมด้วยเหตุเช่นนั้น ชื่อว่าบังเกิดด้วยอำนาจปฏิสนธิวิบากอันกรรมนั้นผลิตผลให้ ย่อมเป็นคนขี้โลก แต่อ่อนโยน ไม่มักโกรธ มีปัญญา มีปรีชาญาณแหลมคมดังเพชร

๒. บุคคลใดขณะที่ทำกรรม โลภะ โทสะมีกำลังมาก แต่อโลภะ อโทสะ มีกำลังน้อย อโมหะมีกำลังมากแต่อโมหะมีกำลังน้อย บุคคลผู้รังพร้อมด้วยเหตุเช่นนั้น ย่อมเป็นคนขี้โลกด้วย ขี้โกรธด้วย โดยนัยดังนี้ เทียบ แต่เป็นคนเจ้าปัญญา มีญาณปรีชาแหลมคมดังเพชร เหมือนพระทัตตภยเถระเป็นตัวอย่าง

บุคคลใดที่ท่านอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า เป็นคนขี้โลก ดังนี้ บุคคลนั้นเป็นคนราคะจริต บุคคลที่ขี้โกรธและบุคคลมีปัญหาอ่อน เป็นคนโทสะจริต และโมหะจริต บุคคลผู้มีปัญญาคือ เป็นคนพุทธิจริต บุคคลผู้ไม่โลภไม่โกรธเป็นคนศรัทธาจริต เพราะมีปกติเลื่อมใสศรัทธา อีกนัยหนึ่ง บุคคลที่บังเกิดมาด้วยกรรมอันมีอโมหะเป็นบริวาร เป็นคนพุทธิจริต ฉะนั้น บุคคลที่บังเกิดมาด้วยกรรมอันมีศรัทธาที่มีกำลังมากเป็นบริวาร ก็เป็นศรัทธาจริต ฉะนั้น บุคคลที่เกิดมาด้วยกรรม ซึ่งมีความวิตกเป็นต้นบริวาร เป็นคนวิตกจริต บุคคลที่บังเกิดมาด้วยกรรม ซึ่งมีความผสมกับ โลภะเป็นต้นบริวาร จัดเป็นคนมีจริตเจือปน^{๒๘}

ในคัมภีร์พุทธศาสนา เมื่อแบ่งลักษณะประเภทของบุคคล ได้แบ่งตามจริตหรือตามพื้นเพนิสัย โดยแบ่งจริตไว้ ๖ ประเภท ดังพุทธดำรัสว่า “บุคคลนี้มีราคะจริต บุคคลนี้มีโทสะจริต บุคคลนี้มีโมหะจริต บุคคลนี้มีวิตกจริต บุคคลนี้มีศรัทธาจริต บุคคลนี้มีญาณจริต”^{๒๙}

๓. อนึ่ง บุคคลใดในขณะที่ทำกรรม โลภะ อโทสะ โมหะมีกำลังมาก แต่อโลภะ โทสะ อโมหะมีกำลังน้อย บุคคลผู้พร้องพร้อมด้วยเหตุเช่นนั้น ย่อมเป็นคนขี้โลกด้วยมีปัญญาอ่อนด้วย โดยนัยด้นนั้นเทียว แต่เป็นคนอ่อนโยน ไม่ขี้โกรธ เหมือนพระพากุลเถระเป็นตัวอย่าง

๔. อนึ่ง บุคคลใดในขณะที่ทำกรรม โลภะ โทสะ โมหะ ครอบทั้ง 3 เหตุมีกำลังมาก แต่อโลภะ อโทสะ อโมหะเหตุมีกำลังน้อย บุคคลผู้พร้องพร้อมด้วยเหตุเช่นนั้น ย่อมเป็นคนขี้โลกด้วย ขี้โกรธด้วย ขี้หลงด้วย โดยนัยด้นนั้นเทียว

กุศลวาระ ๔ ได้แก่

๑. ส่วนบุคคลใดในขณะที่ทำกรรม อโลภะ โทสะ โมหะมีกำลังมาก แต่อโลภะ อโทสะ อโมหะมีกำลังน้อย บุคคลผู้พร้องพร้อมด้วยเหตุเช่นนั้น ย่อมเป็นคนไม่โลภ มีกิเลสน้อย แม้จะได้ประสบกับอารมณ์อันเป็นทิพย์ ก็ไม่หวั่นไหวโดยนัยด้นนั้นเทียว แต่ว่าเป็นคนขี้โกรธ และมีปัญญาอ่อน

๒. อนึ่ง บุคคลใดในขณะที่ทำกรรม อโลภะ อโทสะ โมหะมีกำลังมาก แต่อโลภะ โทสะ อโมหะมีกำลังน้อย บุคคลผู้พร้องพร้อมด้วยเหตุเช่นนั้น ย่อมเป็นคนไม่ขี้โลก และไม่ขี้โกรธ อ่อนโยน แต่เป็นคนมีปัญญาอ่อน

๓. อนึ่ง บุคคลใดในขณะที่ทำกรรม อโลภะ โทสะ อโมหะมีกำลังมาก แต่อโลภะ อโทสะ โมหะมีกำลังน้อย บุคคลผู้พร้องพร้อมด้วยเหตุเช่นนั้น ย่อมเป็นคนไม่ขี้โลกและมีปัญญาคือ แต่เป็นคนขี้โทสะขี้โกรธ

๔. บุคคลใดในขณะที่ทำกรรม อโลภะ อโทสะ อโมหะเหตุทั้ง 3 ประการมีกำลังมาก แต่อโลภะ โทสะ โมหะมีกำลังอ่อน บุคคลผู้พร้องพร้อมด้วยเหตุเช่นนั้น ย่อมเป็นคนไม่ขี้โลก ไม่ขี้โกรธ และมีปัญญาคือ เหมือนพระมหาวัชิตเถระ โดยนัยด้นนั้นเทียว

จาก วิสุทธิ (ไทย) ๔๔/๑๗๑-๑๗๒.

^{๒๘} วิสุทธิ. (ไทย) ๔๔/๑๗๓.

^{๒๙} พุ. ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๔/๔๓๐: ๑๙๑/๕๔๕, พุ. จ. (ไทย) ๓๐/๘๕/๓๐๔.

ในคัมภีร์นั้น ท่านแบ่งจิตไว้ ๖ ประเภทเพื่อใช้ในเลือกวิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานให้เหมาะสมกับจิตของตน เพื่อการปฏิบัติธรรมจะได้ให้เกิดผลดีและรวดเร็ว เพราะการเลือกปฏิบัติกรรมฐานที่ไม่ตรงกับจิตของตนจะทำให้การบรรลุธรรมเนิ่นช้า

ถึงกระนั้นก็ตาม จิตของมนุษย์มีลักษณะนิสัยที่แตกต่างกันนี้ ผู้วิจัยเห็นว่าจิตที่ท่านแบ่งนี้ สามารถอธิบายให้เห็นภาพของพฤติกรรมมนุษย์ได้ชัดเจนเช่นกัน มนุษย์ที่มีพื้นเพนิสัย ๖ จำพวก ก็น่าจะมีลักษณะพฤติกรรมใน ๖ จำพวก เช่นกัน จึงนำเรื่องจิตมาวิเคราะห์ในเชิงพฤติกรรมของมนุษย์

อย่างไรก็ตามในพระไตรปิฎกไม่ได้อธิบายลักษณะของแต่ละจิตโดยละเอียด แต่กล่าวถึงจิตทั้งหกเพื่อจุดประสงค์หลักคือการปฏิบัติกรรมฐานเพื่อให้เกิดประสิทธิผลตามแต่ลักษณะพื้นฐานของแต่ละบุคคลอย่างสูงสุดดังได้กล่าวแล้ว จิตในชั้นอรรถกาและโดยเฉพาะในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้แสดงเรื่องจิตอย่างละเอียด โดยอธิบายได้ดังนี้

๑. ราคจิต หรือ ราคจริยา คือ ความประพฤตินี้ไปด้วยอำนาจราคะ
๒. โทสจิต หรือ โทสจริยา คือ ความประพฤตินี้ไปด้วยอำนาจโทสะ
๓. โมหจิต หรือ โมหจริยา คือ ความประพฤตินี้ไปด้วยอำนาจโมหะ
๔. สัทธาจิต หรือ สัทธาจริยา คือ ความประพฤตินี้ไปด้วยอำนาจศรัทธา
๕. พุทธิจิต หรือ พุทธิจริยา หรือ ญาณจิต คือ ความประพฤตินี้ไปด้วยอำนาจปัญญา และอรรถว่า ญาณจริยา คือ รู้ธรรมชื่อว่าปัญญา หรือ รู้ชัด^{๓๐}
๖. วิตกกจิต หรือ วิตกกจริยา คือ ความประพฤตินี้ไปด้วยอำนาจวิตก^{๓๑}

ในขณะที่คัมภีร์วิมุตติมรรค จริยาปริเฉท จะอธิบายแจกแจงละเอียดแบบขยายความ โดยรวมจิตที่มีส่วนเข้ากันได้เป็นคู่เพิ่มขึ้น แบ่งได้ถึง ๑๔ ประเภท ดังนี้

๑. ราคจิต
๒. โทสจิต
๓. โมหจิต
๔. สัทธาจิต
๕. พุทธิจิต
๖. วิตกกจิต
๗. ราคโทสจิต

^{๓๐} ชุ.ป. อ. (ไทย) ๗/๑/๘๐๐.

^{๓๑} วิสุทธิ. (ไทย) ๔๓/๑๖๗.

๘. ราคโมหจริต
๙. โทสโมหจริต
๑๐. ราคโทสโมหจริต
๑๑. สัทธาพุทธิจริต
๑๒. สัทธาวิตกจริต
๑๓. พุทธิวิตกจริต
๑๔. สัทธาพุทธิวิตกจริต^{๓๒}

ซึ่งเมื่อจับคู่กับส่วนที่เข้ากันได้ ทั้งคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรคก็พบว่าอธิบายเหมือนกัน คัมภีร์วิสุทธิมรรคจะได้ ๓ คู่ ส่วนคัมภีร์วิมุตติมรรคได้ ๗ คู่ โดย ๓ คู่แรกเหมือนกัน

๑. ราคจริตกับสัทธาจริต
๒. โทสจริตกับพุทธิจริต
๓. โมหจริตกับวิตกจริต
๔. ราคโทสจริตกับสัทธาพุทธิจริต
๕. ราคโมหจริตกับสัทธาวิตกจริต
๖. โทสโมหจริตกับพุทธิวิตกจริต
๗. ราคโทสโมหจริตกับสัทธาพุทธิวิตกจริต

อย่างไรก็ตาม การอธิบายตามคัมภีร์วิสุทธิมรรคซึ่งแบ่งจริตของบุคคลตามมูลฐานหลักๆ หรือที่เด่นชัดคือสอดคล้องกับหลักฐานในพระไตรปิฎก และเห็นว่าการอธิบายด้วยอำนาจละกันหรือผสมกันเช่นในคัมภีร์วิมุตติมรรค จะทำให้การอธิบายเรื่องจริยาหรือจริตมีมากจนนับไม่ถ้วน จึงมีคนพูดถึงจริตในคัมภีร์วิมุตติมรรคไม่มาก แต่ผู้วิจัยเห็นว่าการอธิบายทั้งสองคัมภีร์มีประโยชน์แตกต่างกัน การแจกแจงจริตที่ขยายไปมากถึง ๑๔ ประเภทก็จะทำให้เข้าใจได้ว่าโดยพื้นฐานของมนุษย์นั้นมักจะประกอบด้วยจริตมูลฐานที่ผสมคละเคล้ากัน ยากที่จะมีมูลฐานใดมูลฐานหนึ่งเป็นตัวนำ ส่วนการอธิบายแบบมูลฐานจริต ๖ ประเภท เป็นการอธิบายถึงเหตุที่มาของการเกิดของมนุษย์ หรือที่เรียกว่า แรงกรรมเป็นตัวผลักดันให้มาเกิดในชาติปัจจุบันว่ามีบุคลิกลักษณะเป็นอย่างไร ชอบแบบไหน และมีพฤติกรรมที่แสดงออกอย่างไร ในขณะที่การ

^{๓๒} พระอุปติสสะเถระ, **วิมุตติมรรค**, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ, แปลจากฉบับภาษาอังกฤษของพระเฮฮารา พระโสมเถระ และพระเขมินทเถระ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๕๕ – ๖๒.

อธิบายแบบขยายความเพิ่มอีก ๘ ประเภทรหรือการที่เป็นลักษณะผสมจนได้ ๑๔ ประเภทนั้น จะเป็นลักษณะของจิตที่เกิดขึ้นขณะที่เจอเหตุการณ์ใดเหตุการณ์หนึ่งหรือตกอยู่ในสถานการณ์ใดสถานการณ์หนึ่ง จะมีการผสมผสานของจิตและแสดงออกมาเป็นพฤติกรรมต่อเรื่องราวที่เกิดขึ้นกับบุคคลขณะนั้น โดยมีพื้นฐานแตกต่างกันไป อันประกอบด้วยการเลี้ยงดู สิ่งแวดล้อม ภูมิฐาน หรือความเห็นเดิม ก่อนที่จะปรุงแต่งไปตามเหตุปัจจัยโดยมีพื้นฐานของจิตจาก ๖ จิตที่เป็นฐาน เกิดผสมกับเหตุปัจจัยขณะนั้นๆ

อย่างไรก็ตาม พระพุทธโฆสจารย์^{๓๓} ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า คนราคะจิตมีส่วนเข้ากันได้กับคนศรัทธาจิต เพราะคนราคะจิตนั้น ศรัทธามีกำลังมาก เพราะศรัทธามีคุณลักษณะใกล้เคียงกับ ราคะ ศรัทธามากก็ทำให้เยื่อใยติดใจในอารมณ์มาก ย่อมแสวงหาวัตถุมาก คนศรัทธาจิต ศรัทธามากก็แสวงหาคุณมีศีลเป็นต้น มากด้วย

คนโทสะจิตมีส่วนเข้ากันได้กับคนพุทธิจิต โดยมีอธิบายว่าในสมัยที่กุศลจิตเกิด ปัญญามีกำลังมาก เพราะปัญญามีคุณลักษณะใกล้เคียงกับโทสะ กล่าวคือ ในฝ่ายอกุศล โทสะไม่มีเยื่อใย ไม่ติดในอารมณ์ ฝ่ายกุศล ปัญญาไม่มีเยื่อใย ก็ไม่ติดในอารมณ์ เช่นกัน

คนโมหะจิตมีส่วนเข้ากันได้กับคนวิตกจิต เพราะวิตกมีลักษณะใกล้เคียงกับโมหะ กล่าวคือ โมหะเป็นสภาพไม่ตั้งมั่น วิตกก็เป็นสภาพที่อารมณ์ไม่ตั้งมั่นเพราะตริตริกีนึกไปโดยประการต่างๆ โมหะเป็นสภาพไหวหวั่นเพราะไม่หยั่งลงมั่นในอารมณ์ วิตกก็สภาพไหวหวั่นเพราะกำหนดอารมณ์รวดเร็ว เป็นต้น

เมื่อสังเกตตามจริยาหรือลักษณะกิริยาอาการที่แสดงออกของบุคคลที่มีจิตแตกต่างกัน มีวิธีพิจารณา ดังนี้^{๓๔}

๑. โดยอิริยาบถ
๒. โดยการทำงาน
๓. โดยอาหาร
๔. โดยการเห็น
๕. โดยการเกิดขึ้นแห่งธรรมะ

ตัวอย่างเช่น การที่บุคคลมีโมหะจิตเป็นแรงผลักดันให้มาเกิดในภพนี้ มักจะเป็นคนใจร้อน หงุดหงิด รุนแรง เมื่อพิจารณาจากอิริยาบถ คนที่มีโมหะจิตมักจะมีท่าทางการเดินที่เร็ว ดูเร่งรีบ ลักษณะเดินเหมือนดังจะ เอาศีรษะไปก่อน หรือเดินเหมือนจะวิ่ง

^{๓๓}วิสุทฺธิ. (ไทย) ๔๓/๑๖๘-๑๖๙.

^{๓๔}วิสุทฺธิ. (ไทย) ๔๕/๑๗๓-๑๗๗, พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๘๔๒-๘๕๔.

พิจารณาด้านการงาน คนที่มีโมหจริตเป็นคนที่ทำงานเร็ว ปัดกวาดก็จะไม่สะอาด ทำงานอะไรก็รีบเร่ง ไม่ละเอียดถี่ถ้วน แต่ดูเป็นคนจริงจัง เคร่งเครียด เข้มแข็ง และดูมีความรับผิดชอบดี

พิจารณาเรื่องอาหาร คนที่มีโมหจริตมักเป็นผู้ชอบอาหารรสเปรี้ยว แต่จะรับประทานอย่างรีบร้อน อนุมานว่ามีลักษณะการบริโภคมูมมาม หกเลอะเทอะ หรือกินไปพูดไปหรือคิดไปเหมือนคนใจลอย และเป็นคนไม่เรื่องมาก ทานอะไรก็ได้

พิจารณาโดยการเห็น คนที่มีโมหจริตเป็นคนปัญญาไม่ดี เมื่อเห็นอะไรก็เฉยๆ เพราะความไม่รู้ ใครว่าอะไรก็ว่าตามเขา ไม่มีความคิดเห็นเป็นของตนเอง

พิจารณาโดยการเกิดขึ้นแห่งธรรมะ อกุศลธรรมที่เกิดขึ้นกับคนโมหจริต คือ ความหดหู่ ความเชื่องซึม ความฟุ้งซ่าน ความรำคาญใจ ความสงสัย ความยึดมั่นด้วยสำคัญผิด และความไม่ปล่อยวาง ดังนั้น จึงอนุมานได้ว่า คนโมหจริตเป็นคนมีจิตใจถูกครอบงำด้วยความง่วงเหงา หาวนอน ทำอ่อย ปราศจากความเข้มแข็ง เป็นเหตุให้กิจการต่างๆ ที่ตั้งใจจะทำ สำเร็จได้โดยยาก และสำเร็จช้ากว่าเวลาอันควร เป็นคนมีความรำคาญเกิดขึ้นในใจบ่อยๆ เป็นคนมีความลังเลสงสัย ไปเสียทุกอย่าง เป็นคนมีความยึดมั่นถือมั่นโดยปราศจากเหตุผล^{๓๕}

ในการศึกษาเรื่องจิตนี้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคจะกล่าวถึงอารมณ์ที่ใช้กับกรรมฐานด้วย ซึ่งในการวิจัยนี้จะไม่กล่าวถึง เพราะจะมีรายละเอียดสำหรับวิธีปฏิบัติกรรมฐานอยู่มากและอยู่เหนือความสนใจในการวิจัยเรื่องนี้

ลักษณะของพฤติกรรมดังกล่าวเป็นเพียงตัวอย่างเดียวเท่านั้นคือโมหจริต ผู้ที่มีจิตแตกต่างกัน จะมีบุคลิก พฤติกรรม ความชอบ แตกต่างกันไปแต่แรงกรรมที่สั่งสมมา ดังที่พระพุทธรังษีธรรมาจารย์กล่าวว่า “...อนึ่ง บุคคลทำกรรมใดทางกาย ทางวาจา หรือทางใจ กรรมนั้นแลเป็นสมบัติของเขา ทั้งเขาจะนำกรรมนั้นไปได้ อนึ่งกรรมนั้นย่อมติดตามเขาไป ดุจเงาติดตามตัวไป ฉะนั้น เพราะฉะนั้น บุคคลควรทำกรรมดี สะสมไว้เป็นสมบัติในโลกหน้า เพราะบุญเป็นที่พึงของสัตว์ทั้งหลายในโลกหน้า”^{๓๖} และดังที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “กรรมในอดีตเป็นเหตุของจริยา”^{๓๗}

^{๓๕} มูลนิธิอิทธิกรรมมูลนิธิ, “จิต”, (๓ พฤษภาคม ๒๕๕๓),

<<http://www.abhidhamonline.org/Ajan/Sua/jarita.doc>>.

^{๓๖} ส. ส (ไทย) ๑๕/๑๓๑/๑๕๘ – ๑๖๐.

^{๓๗} วิสุทธิ. (ไทย) ๔๔/๑๖๙, และ พระอุปัชฌาย์สละ, วิมุตติมรรค, หน้า ๕๘.

สำหรับการอธิบายการผสมของจิต ที่ผู้วิจัยเห็นว่าเน้นที่การอธิบายกับเรื่องที่เกิดขึ้นในปัจจุบันขณะ เช่นในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ที่ได้อธิบายเรื่องผสมกับศรัทธาจิต เพราะเหตุที่มีคุณลักษณะใกล้เคียงกันหรือเข้ากันได้ เช่นเมื่อคนที่มีราคจิตเดินเล่นตามห้างสรรพสินค้า และเดินไปแผนกนาฬิกา ไปพบนาฬิกาออกใหม่ที่มีรูปลักษณะโดดเด่นสวยงาม ราคะคือความชอบของสวยงามและชอบนาฬิกาอยู่เป็นทุนเดิมแล้ว ก็ติดใจในอารมณ์นั้นอย่างแรงกล้า เมื่อมีศรัทธาจิตเป็นตัวหนุนนำขณะนั้น เกิดพลังขึ้น นำให้เกิดความเชื่อตามคำโฆษณาของตราสินค้านั้น ศรัทธาในสินค้านั้น มีใจยึดติดในอารมณ์อย่างแรงกล้า ก็จะทำให้เกิดการตัดสินใจซื้อนาฬิกาเรือนนั้นทันที ซึ่งมีราคาสูงมาก การตัดสินใจครั้งนั้นโดยขาดสติ อาจมีผลให้เกิดความยากลำบากตามมา เช่น อาจต้องกลายเป็นบุคคลที่มีหนี้บัตรเครดิตอย่างสูง ซึ่งอาจต้องแลกกับการทำงานอย่างหนักเพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพย์เพื่อไปใช้หนี้ เป็นต้น

ผู้วิจัยจึงเห็นว่า การอธิบายแบบจิต ๖ จะเป็นพื้นฐานของบุคคลที่เกิดมา ส่วนการอธิบายแบบผสมจิต จะช่วยทำให้เกิดความเข้าใจการทำงานของจิตขณะนั้นได้แจ่มชัดยิ่งขึ้น

ดังได้กล่าวแล้วว่า จิตที่แตกต่างกันย่อมทำให้พฤติกรรมของแต่ละบุคคลแตกต่างกัน การแสดงออกของแต่ละบุคคลที่ไม่เหมือนกัน เมื่อศึกษาโดยละเอียดแล้ว ย่อมทำให้บุคคลที่ศึกษานั้นมีความเข้าใจเพื่อนมนุษย์ได้ดียิ่งขึ้น ทำให้ความสัมพันธ์กับผู้อื่น ครอบคลุม เพื่อนร่วมงาน คนในชุมชนเดียวกัน หรือระดับสังคมใหญ่ เกิดความผาสุกได้ เพราะเข้าใจในความแตกต่างกันของมนุษย์นั่นเอง

อย่างไรก็ตาม การจะตัดสินใจว่าใครมีจิตแบบใดนั้นเกินวิสัยของมนุษย์ทั่วไปจะทราบได้ พระพุทธโฆสะจารย์กล่าวว่า เฉพาะผู้สำเร็จเจโตปริยญาณเท่านั้น จึงจะรู้จิตของบุคคลอื่น ส่วนอาจารย์นอกนี้ต้องถามอันเตวสิกผู้จะเรียนพระกัมมฐานเท่านั้น^{๓๘}

บุคคลที่มีจิตทั้ง ๖ ประการมีพฤติกรรมที่แตกต่างกันตามจิตของตน ผู้วิจัยขอเสนอการตีความของจิตทั้ง ๖ ประการเพิ่มเติมเพื่อทำให้เข้าใจเรื่องพฤติกรรมได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ตามการตีความของผู้วิจัย ดังนี้

๑. บุคคลที่มีราคจิต พระพุทธโฆสะจารย์กล่าวว่า อกุศลธรรมของราคจิต คือ^{๓๙} ความเสแสร้ง ความโอ้อวด ความถือตัว ความปรารถนาลามก ความมักมาก ความไม่สันโดษ ความมีแก่งอน และความมีเล่ห์เหลี่ยม บุคคลที่มีราคจิตจึงเป็นบุคคลที่รักสวยรักงาม บุคลิกดี ชอบใช้ของมีราคาหรือตราสินค้าชื่อดัง ชอบของสวยงาม พุดเพเราะ ชอบการเจรจาประสานงาน

^{๓๘}วิสุทธิ. (ไทย) ๔๕/๑๗๗.

^{๓๙}วิสุทธิ. (ไทย) ๔๕/๑๗๖.

บริโภคอาหารประณีต เป็นนักชิม ละเลียด ไม่รีบร้อน เป็นคนโอ้อวด เป็นคนมีความปรารถนาในคำสรรเสริญคุณความดีของตนจนเกินประมาณ เป็นคนมีแก้มงอน เป็นคนโลเล เจ้าเล่ห์ ถ้ามีคน ๖ คนเดินมาพร้อมกัน คนกลุ่มนี้จะมีการแต่งตัวที่ดีที่สุด ตั้งแต่ศีรษะจรดเท้า และพูดจาไพเราะอ่อนหวาน ผู้วิจัยตั้งชื่อคนกลุ่มนี้ว่า “นักประชาสัมพันธ์”

๒. บุคคลที่มีโทสจริต พระพุทธโฆสจารย์กล่าวว่า อกุศลธรรมของโทสจริต คือ^{๔๐} ความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่ ความตีเสมอ ความริษยา และความตระหนี่ บุคคลที่มีโทสจริตจึงเป็นบุคคลที่หงุดหงิดง่าย ไม่ค่อยพอใจอะไร มีกิริยาฉับไว ใจร้อน แต่งตัวเรียบร้อย แต่งตัวดีเช่นกัน เพราะนุ่งห่มดีเปรี๊ยะ พูดจาตรงไปตรงมาไม่อ้อมค้อม บางครั้งกระชกโชกฮากโกรธง่าย ชอบอาหารรสจัด กินด้วยความรีบร้อน ทุ่มเทการงาน เอาจริงเอาจังแต่งงานอาจจะไม่เรียบร้อย เพราะไม่รอบคอบ ไม่ละเอียด หน้าตาบูดบึ้ง มักมีบุคลิกเป็นผู้นำ หรือเป็นหัวหน้า เป็นเจ้านาย ผู้วิจัยตั้งชื่อคนกลุ่มนี้ว่า “พวกเจ้าอารมณ์”

๓. บุคคลที่มีโมหจริต พระพุทธโฆสจารย์กล่าวว่า อกุศลธรรมของโมหจริต คือ^{๔๑} ความหดหู่ ความเชื่องซึม ความฟุ้งซ่าน ความรำคาญใจ ความสงสัย ความยึดถือมั่นด้วยสำคัญผิด และความไม่ปล่อยวาง บุคคลที่มีโมหจริตจึงเป็นบุคคลที่มีจิตใจอ่อนไหวง่าย มองโลกในแง่ร้ายและมักจะอมทุกข์ อยู่แต่ในโลกของตนเอง ไม่ชอบการเปลี่ยนแปลง ไม่มีความมั่นใจในตนเอง ชอบทำงานแบบเดิมๆ หรืองานประจำ ที่ไม่ต้องใช้ความคิดสร้างสรรค์มากนัก เป็นคนใจดีอ่อนโยน ยิ้มง่าย ใช้อารมณ์มากกว่าเหตุผล ผู้วิจัยตั้งชื่อคนกลุ่มนี้ว่า “พวกเก็บกด”

๔. บุคคลที่มีวิตกจริต พระพุทธโฆสจารย์กล่าวว่า อกุศลธรรมของวิตกจริต คือ^{๔๒} ความมากไปด้วยการพูด ความยินดีในหมู่คณะ ความไม่ยินดีในการภาวนากุศลธรรม ความมีการงานไม่แน่นอน ความคิดฟุ้งไปโน่นๆ นี่ๆ บุคคลที่มีวิตกจริตจึงเป็นบุคคลที่ชอบคิดมาก คิดเล็ก คิดน้อย ชอบวิจารณ์ หน้าบึ้งง่าย ไม่ค่อยพอใจอะไรมากนัก มักคิดว่าตนเองเป็นเลิศกว่าใครทั้งปวง ชอบเปลี่ยนงานบ่อย มีความละเอียดรอบคอบ ลักษณะอื่นคล้ายโมหจริต ผู้วิจัยตั้งชื่อคนกลุ่มนี้ว่า “มนุษย์สมบูรณ์แบบ”

๕. บุคคลที่มีศรัทธาจริต พระพุทธโฆสจารย์กล่าวว่า อกุศลธรรมของศรัทธาจริต คือ^{๔๓} ความเสียสละเด็ดขาด ความใคร่เห็นพระอริยเจ้าทั้งหลาย ความใคร่ฟังพระสัทธรรม ความมากไป

^{๔๐}วิสุทฺธิ. (ไทย) ๔๕/๑๗๖.

^{๔๑}วิสุทฺธิ. (ไทย) ๔๕/๑๗๖.

^{๔๒}วิสุทฺธิ. (ไทย) ๔๕/๑๗๗.

^{๔๓}วิสุทฺธิ. (ไทย) ๔๕/๑๗๗.

ด้วยปราโมช ความไม่โอ้อวด ความไม่มีมารยา และความเลื่อมใสในฐานะที่ควรเลื่อมใส บุคคลที่มีศรัทธาจริงจึงเป็นบุคคลที่มุ่งมั่น ตั้งใจ ทำอะไรจริงจัง ไม่เหลวไหล พุดจามีหลักการ มีลักษณะความเป็นผู้นำ แต่ถ้ากุศลธรรมน้อยก็จะทำให้หมกมึนจิตใจคับแคบ ไม่ยอมรับความคิดที่แตกต่าง คิดว่าตนเองประเสริฐและดีกว่าคนทั่วไป ไม่ประนีประนอม มองโลกเป็นขาวและดำเท่านั้น และสามารถทำได้ทุกอย่างเพื่อให้บรรลุเป้าหมายที่ตนคิดว่าถูกต้อง แม้ต้องใช้ความรุนแรงก็ตาม หรือบางคนอาจจะมีศรัทธาเลื่อมใสในพระศาสนามากจนขาดเหตุผล ลักษณะอื่นคล้ายราคะจิต ผู้วิจัยตั้งชื่อคนกลุ่มนี้ว่า “นักอุดมการณ์”

๖. บุคคลผู้ที่มีพุทธิจิต พระพุทธิโสภาจารย์กล่าวว่า กุศลธรรมของพุทธิจิต คือ^{๔๔} ความเป็นผู้ว่าง่าย ความเป็นผู้มีมิตรดี ความรู้จักประมาณในโภชนะอาหาร ความมีสติสัมปชัญญะ ความหมั่นประกอบความเพียร ความเศร้าสลดในฐานะที่ควรเศร้าสลดและความเริ่มตั้งความเพียรโดยแยบคายของผู้เศร้าสลด บุคคลที่มีพุทธิจิตจึงเป็นบุคคลที่คิดอะไรเป็นเหตุเป็นผล ไม่เชื่ออะไรง่ายๆ พร้อมยอมรับความคิดเห็นที่แตกต่าง ชอบเรียนรู้ ช่างสังเกต มีเพื่อนฝูงมาก และมักจะเป็นคนที่ใครๆ ก็มาขอรับคำปรึกษา เป็นคนนิ่งๆ จนบางครั้งดูเป็นคนเฉยๆ เฉื่อยๆ ไม่มีความเป็นผู้นำ อะไรก็ได้ อะไรก็ดี อาจจะทำให้ถูกเอาเปรียบได้ง่าย ผู้วิจัยตั้งชื่อคนกลุ่มนี้ว่า “นักประนีประนอม”

บุคคลทั้ง ๖ ประเภทมีจุดแข็ง จุดด้อย แตกต่างกัน จึงไม่ใช้การตัดสินว่าบุคคลประเภทใดดีกว่าประเภทใด ใครดีกว่าใครหรือใครแย่กว่าใคร แต่ทุกคนมีข้อดี ข้อด้อยแตกต่างกันไป และมีโอกาสพัฒนาให้เกิดศักยภาพได้สูงสุดเสมอกันทุกคน ผู้วิจัยตั้งชื่อแต่ละกลุ่มเพื่อเรียกบุคคลที่มีจิตแตกต่างกัน เพื่อให้เป็นที่สังเกตและเข้าใจได้ง่าย เช่น เมื่อเราเจอคนที่ชอบเสียงดัง โวยวาย เก่ง ไม่ค่อยพอใจอะไร เราจะรู้ทันทีว่าเป็น “พวกเจ้าอารมณ์” และเป็นบุคคลที่มีโทสะจิต เราก็สามารถปรับตัวพูดคุย และทำในสิ่งที่เขาชอบได้ ก็จะไม่มีปัญหาต่อกัน เป็นต้น เมื่อรู้เขารู้เรา เช่นนี้ บุคคลที่เข้าใจเรื่องจิต จะกลายเป็นคนที่เข้ากับใครก็ได้ เป็นที่รักของคนทั่วไป และทำให้สังคมเกิดสันติได้ง่าย ดังนั้นเมื่อสรุปการแสดงออกของพฤติกรรมของจิตต่างๆ มีดังนี้

^{๔๔}วิสุทธิ. (ไทย) ๔๕/๑๗๗.

ตารางที่ ๒ แสดงพฤติกรรมของจริตต่างๆ

ลักษณะของจริต	พฤติกรรมทางกาย	พฤติกรรมทางวาจา	พฤติกรรมทางใจ	ชื่อกลุ่ม
ราคะจริต	แต่งตัวดี มีมาด	พูดจาไพเราะ	ริษยา อิจฉา ใ้อวด	นักประชาสัมพันธ์
โทสะจริต	แต่งตัวดี มีระเบียบ	พูดเสียงดัง	ใจร้อน เจ้าอารมณ์	พวกเจ้าอารมณ์
โมหะจริต	แต่งตัวสบายๆ	พูดเสียงเบา	เชื่องซึม	พวกเก็บกด
วิตกจริต	แต่งตัวเรียบร้อย	พูดมากเหมือนขีปน	ฟุ้งซ่าน	มนุษย์สมบุรณ์แบบ
ศรัทธาจริต	แต่งตัวเรียบร้อย	พูดช้าๆ	เลื่อมใสง่าย ใจแคบ	นักอุดมการณ์
พุทธิจริต	แต่งตัวเรียบร้อย	พูดชัดถ้อยชัดคำ	ใจกว้าง	นักประนีประนอม

ในองค์กรหนึ่งๆ ที่ประกอบด้วยคนะบุคคลที่มาทำงานร่วมกันเพื่อดำเนินกิจกรรมตามวัตถุประสงค์ของคนะนั้นพบว่าการเลือกคนให้เหมาะกับงานมีความสำคัญอย่างยิ่ง (Put the right man at the right job) การศึกษาเรียนรู้ลักษณะและจริตของบุคคลจึงมีประโยชน์อย่างมากในการจัดสรรบุคคลให้เหมาะกับงาน ตัวอย่างเช่น บริษัทหรือองค์กรที่ต้องมีด้านหน้าในการพบปะผู้คนหรือลูกค้าหรือฝ่ายต้อนรับเมื่อลูกค้าเข้ามาถึงบริษัท ฝ่ายบริหารควรเลือกบุคคลที่มีราคะจริตทำหน้าที่นี้ เพราะจะทำให้ลูกค้าประทับใจในการต้อนรับด้วยคำพูดที่สุภาพ ไพเราะ หน้าตายิ้มแย้มเสมอ และแต่งตัวด้วยเสื้อผ้าที่สวยงาม ถ้าเลือกบุคคลที่มีโทสะจริตหรือวิตกจริต ก็จะพบกับสิ่งที่ตรงกันข้ามกับสิ่งที่ต้องการ บริษัทก็จะไม่ประสบความสำเร็จ ในทำนองเดียวกันถ้าจะเลือกนักบัญชีก็ควรที่จะเลือกพวกวิตกจริต แผนกวางแผนและนโยบายก็น่าจะมีโทสะจริตอยู่บ้างเพื่อให้มีการวางแผนงานที่สามารถทำได้เสร็จอย่างรวดเร็ว ฝ่ายปฏิบัติการหรือวิศวกรควรจะมีศรัทธาจริตทำงานอยู่ด้วย พวกโมหะจริตก็ควรหางานที่เป็นงานประจำให้ทำเช่นพวกช่างต่างๆ และควรมีผู้บริหารที่เป็นพุทธิจริต เพราะจะทำให้การดำเนินงานมีความเป็นธรรมาภิบาลสูง

ในทำนองเดียวกัน ถ้าองค์กรใดมีคนที่มีราคะจริตสูงเป็นหัวหน้าบริหาร ก็มักจะทำให้เกิดผลเสียในระยะยาวเช่นเกิดการคอร์รัปชัน เป็นต้น ถ้ามีคนที่มีโทสะจริตสูงก็มักจะไม่เจริญเพราะมักไม่สนใจลูกค้าหรือผู้ร่วมงานอื่นๆ ทำให้บริษัทไม่มีความก้าวหน้า เป็นต้น การเลือกคนจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งที่จะทำให้บริษัท องค์กรหรือแม้แต่ประเทศชาติพัฒนา เจริญรุ่งเรืองได้หรือไม่

จริตทั้ง ๖ คือ ราคะ โทสะ โมหะ วิตก ศรัทธา และพุทธิ พบว่าถ้ามีพฤติกรรมที่มีตัวอักษรลมูลมีน้ำหนักรวมและขึ้นน้อยอยู่บ่อยๆ จะนำไปสู่การกระทำที่เป็นอสุลได้ง่าย และทำให้เกิดพฤติกรรมที่ไม่ดีออกมาได้ การเข้าใจรากฐานจิตของตนย่อมส่งผลให้เกิดการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงนิสัยของตนได้ และการเข้าใจในจิตของบุคคลอื่น ย่อมทำให้เกิดการปรับตัว การเข้ากับผู้อื่นได้ง่าย ก็จะทำให้การอยู่ร่วมกันกับผู้อื่นเป็นไปอย่างสงบและสันติ

๓.๓.๓ วาสนากับพฤติกรรม

อรรถกถาจารย์ได้กล่าวถึงเรื่องวาสนาในอรรถกถาปิณฑวิจตุตถว่า

วาสนา อาจารย์บางพวกกล่าวว่า คือ อริยมุติ ปานประหนึ่งสักว่าความสามารถ อันกิเลสที่เธออบรมมาตลอดกาลหาเบื้องต้นมิได้ ติดอยู่ อันเป็นเหตุแห่งความประพฤติ เหมือนความประพฤติของคนผู้ยังละกิเลสไม่ได้ในสันดาน แม้ของท่านผู้เว้นจากกิเลสได้แล้ว ก็ว่าด้วยการละกิเลสเครื่องทางกันไญยธรรมด้วยความสมบูรณ์แห่งอภินิหาร เหตุแห่งความประพฤตินี้ ไม่มีในสันดานของพระผู้มีพระภาคเจ้าที่ละกิเลสได้แล้ว แต่ยังมีในสันดานของพระสาวก และพระปัจเจกพุทธเจ้าที่ยังละกิเลสอย่างนั้นไม่ได้ เพราะพระตถาคตเท่านั้น ทรงเห็นอนาวรรณญาณ^{๔๕}

จากข้อความข้างต้น จะเห็นได้ว่าพฤติกรรมที่เกิดขึ้นในปัจจุบันเป็นผลมาจากการสั่งสมเนื่องจากกิเลสบางอย่างในอดีตมานานนับไม่ถ้วน จนกลายเป็นพฤติกรรมเฉพาะตัวของคนๆ นั้น และมีเฉพาะพระพุทธรเจ้าเท่านั้นที่ละวาสนาได้ เพราะละกิเลสได้หมด ในขณะที่พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระสาวกยังละกิเลสบางอย่างไม่ได้ วาสนาที่แสดงเป็นพฤติกรรมนี้จึงยังแสดงออกมาอยู่ เช่น เรื่องของพระปิณฑวิจตุ^{๔๖} ที่ร้องเรียกภิกษุว่าคนถ้อย ซึ่งเป็นคำไม่สุภาพ พระพุทธรเจ้าทรงอธิบายให้พวกภิกษุทราบ ว่าท่านได้ประพฤติปฏิบัติเรียกคนว่าคนถ้อยมานานถึง ๕๐๐ ชาติแล้ว อย่าไปถือโทษโกรธเลย ไม่ได้มีความหมายในทางไม่สุภาพอย่างนั้น แต่ได้ปฏิบัติสั่งสมมา เรียกว่าเป็นวาสนาอย่างหนึ่ง หรือเรื่องของพระสารีบุตรที่ชอบกระโดด ดูเหมือนมีกิริยาที่ไม่เรียบร้อย แต่ท่านได้เคยเกิดเป็นวานรมาถึง ๕๐๐ ชาติ จึงมีวาสนาสะสมมาเป็นพฤติกรรมชอบกระโดด

ดังนั้น พฤติกรรมที่ทำบ่อยๆ ทำนานๆ สะสมจนเป็นความเคยชิน สามารถส่งผลให้มีพฤติกรรมอย่างนั้นข้ามภพข้ามชาติหรือเรียกอีกอย่างว่า วาสนา^{๔๗}

๓.๓.๔ จริยาหรือความประพฤติของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ในหัวข้อนี้ ผู้วิจัยต้องการแสดงให้เห็นถึงข้อปฏิบัติของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ทรงบำเพ็ญตลอดเวลาอันยาวนานเพื่อบรรลุพระโพธิญาณ เพราะเหตุว่า จริยา ซึ่งหมายถึง ความประพฤติ หรือ การกระทำ ความประพฤตินี้แสดงให้เห็นถึงพฤติกรรมที่ดีที่ทุกคนควรจะนำไป

^{๔๕} พุ.อุ.อ. (ไทย) ๑/๓/๓๓๔-๓๓๕.

^{๔๖} พุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๒๖/๒๒๐-๒๒๑.

^{๔๗} วาสนานี้เป็นความหมายในภาษาบาลี คนไทยนำมาใช้ผิดเพี้ยนไปเป็นบุญวาสนา ที่หมายถึง อำนาจบุญเก่า หรือกุศลที่ทำให้เกิดลาภยศ จาก พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๒๒๖.

ปฏิบัติ จริยาที่พระพุทธเจ้าทรงปฏิบัติเพื่อบรรลुพระโพธิญาณตลอดเวลานานถึงสี่สัปดาห์แสนกับได้ปรากฏในอภิตตปิฎก

“กปเป จ สตสหัสเส จตุโร จ อสงเขยเย
 เอตถนุตเร ยัม จริตัม สพฺพนตัม โพธิปาจนัม
 “ใน ๔ อสงไขยแสนกับ ความประพฤติดิในระหว่างนี้
 ความประพฤตินั้นทั้งหมด เป็นเครื่องบ่มพระโพธิญาณ”^{๔๘}

ความประพฤดิหรือจริยาของพระพุทธเจ้านี้แสดงถึงการกระทำของพระองค์ที่สั่งสมมาในอดีตนับตั้งแต่สมัยของพระพุทธเจ้าที่ปางกร พระพุทธเจ้าโคดมเกิดเป็นพระสุเมธดาบส ได้เพียรปฏิบัติสิ่งที่เรียกว่า บารมี ถึง ๓๐ ประการ หรือเรียกว่า บารมี ๓๐ ทศ^{๔๙} “เพราะความประพฤดิของพระโพธิสัตว์ โพธิสมาจาร โพธิจริยา อัครยาน บารมี เป็นอันเดียวกันโดยอรรถ พัยุชนะเท่านั้นต่างกัน อนึ่ง เพราะบทว่า จริตัม นี้ เป็นคำไม่พิเศษไปจากบารมี”^{๕๐} ดังนั้นคำว่าบารมีในที่นี้จึงมีความหมายเดียวกันกับจริยาหรือจิตหรือพฤติกรรมหรือความประพฤดิโดยเฉพาะพระพุทธองค์

อย่างไรก็ตามสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้ทรงค้นคว้าและทรงพระราชนิพนธ์วิทยานิพนธ์ว่า “คำว่าบารมี มีความหมาย ๒ นัย นัยแรกหมายถึง ความเป็นเลิศ หรือความเต็มเปี่ยม ซึ่งปรากฏในคัมภีร์ยุคต้น...นัยที่ ๒ หมายถึง ธรรมเครื่องถึงฝั่ง คุณธรรมหลายอย่างที่พระโพธิสัตว์พึงบำเพ็ญเพื่อนำไปสู่การบรรลุพระโพธิญาณเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า หรืออาจกล่าวได้ว่าเป็น “หนทาง” ไปสู่ “ผลสุดท้าย” คือพระโพธิญาณ ซึ่งความหมายเปลี่ยนไปจากเดิมโดยปรากฏในคัมภีร์อุปทาน พุทธวงศ์ และจริยาปิฎก”^{๕๑} เนื่องจากการวิจัยฉบับนี้ ผู้วิจัย

^{๔๘} พุ. จริยา. (บาลี) ๓๓/๑/๕๔๒, พุ. จริยา. (ไทย) ๓๓/๑/๗๒๗.

^{๔๙} บารมี ๓๐ ทศ มาจากบารมี ๑๐ ประการ หรือเรียกว่า พุทธการกธรรม คือ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ ศัจจะ อริยฐาน เมตตา และอุเบกขา โดยแบ่งเป็น ๓ ระดับคือ บารมี ๑๐ อุปบารมี ๑๐ และปรมัตถ-บารมี ๑๐ เมื่อบารมี หมายถึง การเสียสละทรัพย์สิ่งของ อุปบารมี หมายถึง การบริจาคอวัยวะ สละอวัยวะ และปรมัตถบารมี หมายถึง การเสียสละชีวิต, ชนินท์ สุขเกษิ เรียบเรียง, เล่าเรื่องบารมี ๓๐ ทศ, กรมศิลปากร กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, (กรุงเทพฯ : หจก. อรุณการพิมพ์, ๒๕๓๖), หน้า ๑ – ๑๕๑.

^{๕๐} พุ. จริยา. อ. (ไทย) ๙/๓/๓๗.

^{๕๑} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, **ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท**, จัดพิมพ์ถวายเนื่องในมหามงคลวโรกาสทรงเจริญพระชนมายุ ๓๖ พรรษา สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๓๒, ๓๔ - ๓๕, ๑๗๑, สำหรับคัมภีร์อุปทาน พุทธวงศ์ และจริยาปิฎก เข้าใจว่าแต่งขึ้นหลังคัมภีร์อื่นๆ เชื่อว่าแต่งในช่วงระยะเวลาระหว่าง

ประสงค์ศึกษาเกี่ยวกับพฤติกรรมหรือความประพฤติจึงได้เลือกนำเอาคำว่า “บารมี” ในความหมายที่สองมาใช้ เพื่อมุ่งเน้นให้เห็นถึงการประพฤติปฏิบัติของพระองค์มากกว่าความหมายในด้านที่เป็นเลิศในความหมายที่ ๑ นอกจากนี้ผู้วิจัยจะเลือกศึกษาบารมีในจริยาปิฎกเท่านั้น เพราะกล่าวถึงการบำเพ็ญเพียรที่เด่นชัดในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง และไม่กล่าวย้อนถึงพระโพธิสัตว์ในกับอื่นที่ปรากฏในพุทธวงศ์ โดยกล่าวถึงเฉพาะภัทรกับนี้เท่านั้น และไม่ใช่อุปทานเพราะรายละเอียดมีมากเพราะรวมเอาพระปัจเจกพุทธเจ้าและพระสาวกองค์ต่างๆ อีกด้วย ในจริยาปิฎก ๓๕ เรื่องเป็นการสั่งสมบารมีที่จัดลงในบารมี ๓๐ ทศ สรุปได้ดังนี้

ตารางที่ ๓ แสดงจริยาของพระพุทธเจ้าในอดีตชาติ

ชื่อจริยา	นามพระโพธิสัตว์	รายละเอียด	บำเพ็ญ บารมี	ระดับ ชั้น ^{๕๒}
๑. อภิตติจริยา	อภิตติดาบส	ให้ใบหมากเมาเป็นอาหารแก่ท้าวสักกะ และตนเองอดอาหาร	ทาน	อุปปบารมี
๒. สังฆพรหมณจริยา	สังฆพรหมณ	ถวายร่มและรองเท้าแก่พระปัจเจกพระพุทธเจ้า	ทาน	บารมี
๓. กุรุธรรมจริยา	พระเจ้าธนัญชัยกูรราช	ให้พญาคชสารที่ประเสริฐสุดแก่พรหมณ	ทาน	บารมี
๔. สุทัตสนจริยา	พระเจ้ากรมพรติมหาสุทัตสน	ให้ทรัพย์ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ฯลฯ แก่ วณิก	ทาน	บารมี
๕. มหาโควินทจริยา	โควินทพรหมณ	ให้ทรัพย์และข้าวเปลือกและเครื่อง บรรณาการ	ทาน	อุปปบารมี
๖. เนมิราชจริยา	พระเจ้าเนมิราช	สร้างโรงทาน ๔ ทิศ ให้เครื่องนุ่งห่ม ที่ นอน ข้าว น้ำ	ทาน	อุปปบารมี
๗. จันทกุมารจริยา	พระเจ้าจันทกุมาร	ให้สิ่งของต่างๆ	ทาน	บารมี
๘. สิวราชจริยา	พระเจ้าสิวราช	ให้ดวงตาแก่วณิก (ท้าวสักกะ)	ทาน	อุปปบารมี
๙. เวสสันดรจริยา	พระเจ้าเวสสันดร	ให้พญาคชสารแก่พรหมณ ให้บุตร ธิดา (กัณหา ขาลี) แก่ชุก ให้ ภรรยา (พระนางมัทรี) แก่พรหมณ (ท้าว สักกะ)	ทาน	อุปปบารมี
๑๐. สลปนิตติจริยา	พระเจ้าสลปนิตติ	ให้ชีวิตเป็นอาหารแก่พรหมณ (ท้าว สักกะ)	ทาน	ปรมัตถบารมี
๑๑. สีสวนาจริยา/ มาตุโปสกจริยา ^{๕๓}	พระเจ้าสีสวนาค	ไม่โกรธและไม่ทำร้ายครวญช้างที่มาจับ และตัดเอางาไปขาย	ศีล	บารมี
๑๒. ภูริทัตตจริยา	ภูริทัตตนาคราช	ไม่โกรธพรหมณอาลัมพานะที่จับตนมา	ศีล	อุปปบารมี
๑๓. จัมเปยยจริยา	พญานาคจัมเปยยกะ	ไม่โกรธหมอนูที่จับมาให้แสดง	ศีล	อุปปบารมี
๑๔. จูฬโพธิจริยา	จูฬโพธิปริพาชก	ไม่โกรธหรือทำร้ายคนที่มาอุดภรรยา	ศีล	บารมี

^{๕๒} เรื่องระดับชั้นของการบำเพ็ญบารมีนี้ สมเด็จพระเทพรัตนฯ ได้ทรงค้นคว้าพบว่า ไม่มีตอนไหนใน
จริยาปิฎกที่กล่าวถึงบารมี อุปปบารมี ปรมัตถบารมี แต่มีการเปรียบเทียบเป็นระดับชั้นจากง่ายไปหายาก และมี
เพียงสโมธานกถาเพิ่มมาอธิบายตอนท้ายโดยเข้าใจว่า น่าจะเป็นพระคัมภีร์จนาจารย์ของไทย เป็นผู้ประพันธ์,
จาก **เรื่องเดียวกัน**. หน้า ๗๓, ๗๖ – ๗๗, และผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่าการสรุปว่าการบำเพ็ญของชาติใดจัดอยู่ใน
ระดับชั้นไหนนั้น ก็ไม่สมบูรณมีทั้งที่กล่าวในจริยาปิฎก มีทั้งที่ไม่ปรากฏในจริยาปิฎกแต่ได้สรุปเอาไว้ และใน
หนังสือ “เล่าเรื่อง ๓๐ ทศ” ของกรมศิลปากรบางเรื่องก็ไม่ตรงกับของในสโมธานกถา

^{๕๓} ฉบับมหาจุฬาฯ จะใช้ชื่อว่า มาตุโปสกจริยาตามฉบับพม่า คำว่า มาตุโปสก แปลว่าผู้บำรุงเลี้ยง
มารดา ส่วนฉบับมหามกุฏฯ ทั้งภาษาบาลีและไทยจะใช้ว่า สีสวนาจริยา

ชื่อจริยา	นามพระโพธิสัตว์	รายละเอียด	บำเพ็ญ บารมี	ระดับขั้น
๑๕. มหิศราชจริยา	พญากระบือ	ไม่โกรธและไม่ฆ่าสิ่งที่มีอายุปีสวาวะ อุจจาระรดตัว	ศีล	อุปปบารมี
๑๖. รุณิศจริยา	พญาเนื้อรุ	ยินดีสละชีวิตเพื่อช่วยคนตกน้ำ	ศีล	อุปปบารมี
๑๗. มาตังคจริยา	ชฎิลมาตังคะ	ไม่โกรธพรหมณ์ที่แข่ง	ศีล	อุปปบารมี
๑๘. เทวธัมมปุตตจริยา	เทพบุตรธรรมะ	ไม่โกรธเทพบุตรเลวที่มาชนรถและหลีก ทางให้	ศีล	อุปปบารมี
๑๙. ชยทิสจริยา	พระเจ้าชัยทิส/ อลีนัสตตกุมาร	พุดจาไฟเราะและสละชีวิตเพื่อบิดา	ศีล	บารมี
๒๐. สังขपालจริยา	สังขपालนาคราช	ไม่โกรธบุตรนายพรานที่ทำร้ายร่างกาย	ศีล	ปรมัตตบารมี
๒๑. ยูถัญญชยจริยา	พระยูถัญญชยกุมาร	สละราชสมบัติออกผนวช	เนกขัมมะ	อุปปบารมี
๒๒. โสมนัสจริยา	พระโสมนัสกุมาร	สละราชสมบัติออกผนวชหลังจากได้แก้ไข เรื่องการเข้าใจผิดกับพระบิดา	เนกขัมมะ	บารมี
๒๓. อโยธมวจริยา	พระอโยธมวราชกุมาร	สละราชสมบัติเพราะเบื่อหน่ายทางกาย	เนกขัมมะ	บารมี
๒๔. ภิงสจริยา	ภิงสพรหมณ์	ออกบวชเพราะไม่อยากเป็นคฤหัสถ์	เนกขัมมะ	บารมี
๒๕. โสณนันทปัทมิตตจริยา	โสณนันทปัทมิต/ นันทปัทมิต	ออกบวชเพราะเบื่อหน่ายในกามโภคะ	เนกขัมมะ	บารมี
๒๖. มุคปักษจริยา	พระมุคปักษกุมาร/ เดมิยกุมาร	เบื่อหน่ายในราชสมบัติแกล้งเป็นใบ้ หู หนวก เป็นนอย	อธิษฐาน	ปรมัตตบารมี
๒๗. กปิลราชจริยา	พญาวานร	ช่วยพรหมณ์ที่ตกลงไปในเหว	สัจจะ	บารมี
๒๘. สัจจสวหายปัทมิตตจริยา	สัจจปัทมิต	หนีออกบวชเมื่อบรรลุล่วงก็ออกสั่งสอน	สัจจะ	บารมี
๒๙. วัฏฏกโปตกจริยา	ลูกนกคุ้ม	ทำสัจจกิริยาไฟไหม้มันตนเอง	สัจจะ	บารมี
๓๐. มัจฉราชจริยา	พญาปลา	ปลาถูกนกต่างจับกิน ทำสัจจกิริยาให้ฝน ตก ปลาหนีไปได้	สัจจะ	อุปปบารมี
๓๑. กัณห์ทีปายนจริยา	กัณห์ทีปายนดาบส	ลูกของเพื่อนถูกงูกัดเพราะชุกชน ทำสัจ จกิริยาให้หายได้	สัจจะ	อุปปบารมี
๓๒. สุตโสณจริยา	พระเจ้าสุตโสณ	ไม่กลัวถูกฆ่าเดินไปให้คนที่ต้องการฆ่าตน	สัจจะ	ปรมัตตบารมี
๓๓. สุวัณณสามจริยา	พระสุวรรณสามดาบส	อยู่ร่วมกับสิงโต เสือ หมี และสัตว์ร้ายอื่นๆ	เมตตา	บารมี
๓๔. เอกราชจริยา	พระเจ้าเอกราช	ถูกแย่งชิงราชสมบัติแต่ไม่โกรธ	เมตตา	ปรมัตตบารมี
๓๕. มหาโลมหังสจริยา	มหาโลมหังสบัณฑิต	ไม่โกรธผู้ที่นำทุกข์มาให้ ไม่เอ็นดูผู้ที่นำสุขมาให้	อุเบกขา	ปรมัตตบารมี

จริยาของพระพุทธเจ้าหรือขณะที่เรียกว่าพระโพธิสัตว์ ได้ประพฤติดัวเพียรปฏิบัติเพื่อ
เป็นการสั่งสมบารมี จะเห็นได้ว่าความประพฤดิหรือพฤติกรรมของพระองค์มาจากความคิดที่

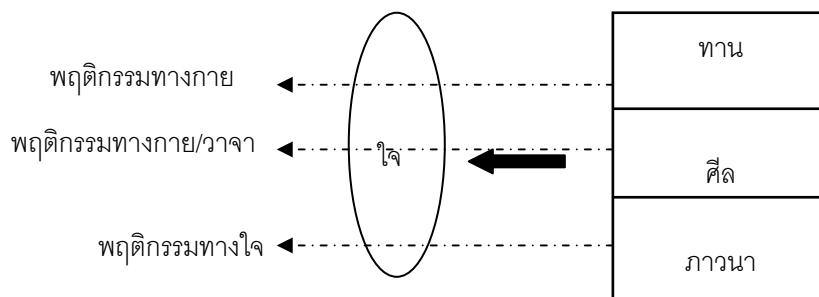
มุ่งมั่นในการบรรลุพระโพธิญาณเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า การกระทำทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ ก็จะก่อให้เกิดกุศลกรรมหรือการกระทำเพื่อการบรรลุทั้งสิ้น ผู้วิจัยเห็นว่า การเข้าใจจริยาของพระพุทธเจ้าทำให้เกิดความเข้าใจเรื่องพฤติกรรมที่ดีหรือพฤติกรรมที่พึงปฏิบัติเพื่อพัฒนาและสั่งสมเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ต่อไปได้ การศึกษาเรื่องจริยาของพระพุทธเจ้าจึงเป็นการถอดบทเรียนเรื่องพฤติกรรมที่พึงประสงค์ได้ดีและชัดเจน

๓.๓.๕ จริยา หรือ พฤติกรรมกับบุญกิริยาวัตถุ ๓

จากพระจริยาของพระพุทธเจ้าที่ทรงปฏิบัติ สั่งสม บำเพ็ญเป็นบารมีดังปรากฏในบารมี ๓๐ ทศ^{๕๔} พบว่าสอดคล้องกับบุญกิริยาวัตถุ ๓ คือ ทาน ศีล ภาวนา เมื่อภาวนา ประกอบด้วย เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา และอุเบกขา

พระพุทธองค์ทรงเห็นว่าทานเป็นความประพฤติดีที่ดงามเป็นเหตุแรกของความประพฤติดีอื่น เพราะเป็นเรื่องที่ทำได้ง่ายและสะดวกที่สุด เช่นการเสียสละทรัพย์สินและสิ่งของ แต่กระนั้นก็ตามการที่บุคคลจะยินดีสละสิ่งที่ตนมีอยู่ ต้องอาศัยเจตนาที่ดีที่มุ่งมั่นที่จะทำความดี

บุคคลใดที่มีพฤติกรรมที่ดีและพึงประสงค์ จึงเป็นบุคคลที่รู้จักเสียสละ มีเจตนาที่จะบริจจาค ไม่เบียดเบียนผู้อื่นไม่ว่าทางกาย ทางวาจาหรือทางใจ และบุคคลใดที่มีพฤติกรรมที่ดีมักจะมีการเจริญภาวนาหรือเป็นผู้ประกอบด้วยปัญญา มีเจตนาที่จะทำให้เกิดแต่สิ่งที่เป็นกุศล

จะเห็นได้ว่าการทำกิริยาที่เรียกว่าบุญนี้ก่อให้เกิดพฤติกรรมที่ดี ที่เป็นบุญ ที่เป็นกุศล และเป็นพฤติกรรมที่เหมาะสมที่ทุกคนพึงปฏิบัติ

นอกจากนี้ ไม่ได้ปรากฏเฉพาะพระพุทธเจ้าเท่านั้นที่มีการบำเพ็ญเพียร บำเพ็ญบารมี พระสาวกผู้บรรลุธรรมก็ได้บำเพ็ญเพียรและบำเพ็ญบารมีมากมายด้วยเช่นกัน บรรจบ บรรณรุจิ ได้

^{๕๔} สมเด็จพระเทพรัตนฯ ทรงค้นคว้าและทรงอธิบายเพิ่มเติมว่า ในจริยาปิฎก ไม่ได้กล่าวถึงปัญญา บารมี วิริยบารมี และขันติบารมี แต่คงปรากฏแทรกอยู่ในเรื่องอื่น อ่านรายละเอียดเพิ่มเติมใน สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๕๗.

สรุปไว้ว่า “การบำเพ็ญบารมี เป็นการได้ทำบุญสำคัญ คือ การทำความดีอันยิ่งใหญ่สนับสนุนให้ได้บรรลุผลสมปรารถนานั้น และเป็นหลักการสำคัญอย่างหนึ่งที่พระอสีติมหาสาวกต้องมี เช่น การบริจาคทรัพย์เงินทอง ออกบวรพชา การรักษาศีล การฟังธรรม และพระอสีติมหาสาวกทุกรูปต่างได้ทำบุญสำคัญไว้กับพระพุทธเจ้าในอดีต และพระปัจเจกพุทธเจ้าด้วยมหากุศลจิต”^{๕๕}

การบำเพ็ญบารมีจึงเป็นการทำบุญอย่างหนึ่ง ดังที่ได้วิเคราะห์ไว้แล้ว และยังเป็นพฤติกรรมพื้นฐานที่จะทำให้บุคคลสามารถบรรลุมรรคผลนิพพานได้ ด้วยการสั่งสมพฤติกรรมที่ดี เช่นนี้ตลอดในทุกภพทุกชาติ

๓.๓.๖ พฤติกรรมของมนุษย์กับไตรสิกขา

สังฆารที่ปรุงแต่งพฤติกรรมของมนุษย์แสดงออกมาทางกายวาจาและใจดังที่กล่าวมาแล้วนั้น พบว่าพฤติกรรมของมนุษย์สามารถปรับปรุงพัฒนาตามหลักไตรสิกขาได้ และเป็นหลักในการดำเนินชีวิตทางพุทธศาสนาที่สำคัญที่เรียกว่ามรรคมีองค์ ๘ เช่น พฤติกรรมทางกายไม่ว่าบุคลิกภาพ การแสดงออกภายนอก การปฏิสัมพันธ์กับสิ่งต่างๆ การกระทำที่เหมาะสมทางกายคือ

๑) การไม่ทำให้อื่นเดือดร้อน ไม่เบียดเบียนชีวิตผู้อื่น ไม่ทำร้ายหรือทำให้บาดเจ็บหรือทำให้ชีวิตต้องตกไป

๒) การไม่ลักทรัพย์คือไม่เบียดเบียนทรัพย์สิน สิ่งที่รบกวนแห่งของผู้อื่น รวมถึงการไม่มีพฤติกรรมที่เบียดเบียน ทำลายสิ่งแวดล้อม ไม่ฉ้อราษฎร์บังหลวง ไม่ค้ากำไรเกินควร ไม่เอาเปรียบไม่ว่าด้านทรัพย์สิน การใช้อำนาจ การใช้กฎหมาย การออกกฎหมาย การคำนึงถึงแต่พวกพ้อง เป็นต้น

๓) การประพฤตินอกในกาม คือการไม่ล่วงละเมิดภรรยาของผู้อื่น หรือบุคคลอื่นที่เขารักหวงแหน เช่น ธิดาที่ยังอยู่ในปกครองของครอบครัว การกระทำชำเรา การล่วงละเมิดทางเพศในที่ทำงาน

ซึ่งในมรรคมีองค์ ๘ ศีลทั้ง ๓ ข้อสงเคราะห์ได้ในสัมมากัมมันตะและสัมมาอาชีวะในมรรคมีองค์ ๘

พฤติกรรมทางวาจาคือการไม่พูดจาส่อเสียด เพ้อเจ้อ พูดปด การรับปากหรือสัญญาแล้วไม่กระทำ เป็นต้น คือ ศีลในข้อที่ ๔ หรือ สัมมาวาจาในมรรคมีองค์ ๘

พฤติกรรมทางใจคือความคิดนึก การคำนึง การมุ่งมั่น เจตนากระทำสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของพฤติกรรมต่างๆ เช่น การมีความเห็น ความรู้ มีปัญญา มีความไตร่ตรอง

^{๕๕} บรรจบ บรรณรุจิ, อสีติมหาสาวก, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๓๑๑.

ใคร่ครวญ มีสติในการกำหนดรู้ มีสมาธิแน่วแน่ต่อการกระทำสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ไม่หลงมัวเมา สงเคราะห์ลงในศีลข้อที่ ๕ ได้ด้วย

ดังนั้นพฤติกรรมของมนุษย์ที่แสดงออกทั้งทางกาย ทางวาจาและทางใจ จึงสงเคราะห์ สู่หนทางแห่งการพัฒนาตนให้ถึงความสงบสุข และถ้าเพียรปฏิบัติมากขึ้นก็สามารถบรรลุมรรคผล นิพพานในที่สุด

ถ้าวิเคราะห์เรื่องเจตสิกในสังขารชั้น ๕๐ อย่างที่จะปรุงแต่งให้เกิดการพัฒนาตาม ไตรสิกขา จะพบว่าเจตสิกที่สำคัญๆ ทั้งฝ่ายโสภณเจตสิก คือสัมมากัมมันตะและสัมมาอาชีวะ สามารถแสดงออกเป็นพฤติกรรมทางกาย สัมมาวาจาแสดงออกเป็นพฤติกรรมทางวาจา ซึ่ง สงเคราะห์ได้ในศีล

สติสงเคราะห์ได้คือสัมมาสติในโสภณเจตสิก สมาธิสงเคราะห์ได้คือสัมมาสมาธิ ซึ่งตรงกับเอกัคคตาเจตสิกในอัญญสมานาเจตสิกฝ่ายดี และความเพียรหรือวิริยะซึ่งเป็นอัญญสมานาเจตสิกฝ่ายดี หรือสัมมาวายามะที่เพียรไม่ให้ความชั่วมาปรากฏในการกระทำ ซึ่งเป็นพฤติกรรมทางใจ สงเคราะห์ได้ในสมาธิ อย่างไรก็ตามในขั้นของการมีสมาธินี้ยังประกอบไปด้วยโสภณเจตสิกอื่นๆ เช่น กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ จนถึง กายชุกตาและจิตตชุกตา อีก ๑๒ อย่าง (โปรดดูรายละเอียดเรื่องเจตสิกในตารางที่ ๑ บทที่ ๒) ผู้วิจัยจะกล่าวถึงเฉพาะบางตัวที่เข้าใจได้ง่ายและเป็นที่รู้จักกันเสียส่วนใหญ่

ปัญญาคือปัญญินทรีย์ หรือ อโมหะ^{๕๖} เป็นเจตสิกฝ่ายโสภณเจตสิก ซึ่งประกอบใน สัมมาทิฐิ และกรุณาเจตสิกเป็นโสภณเจตสิก มีวิตก วิจารณ์ เจตนา มนสิการ เจตสิก ใน อัญญสมานาเจตสิกฝ่ายดี แสดงออกเป็นพฤติกรรมทางใจ สงเคราะห์ได้ในปัญญา^{๕๗}

^{๕๖} ระวี ภาวิไล, **อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๔), หน้า ๖๒.

^{๕๗} การศึกษาวิเคราะห์เรื่องเจตสิกซึ่งสัมพันธ์จิตให้เกิดการกระทำที่เป็นกุศล อกุศล หรืออัพยกต มีรายละเอียดมากในแต่ละองค์ประกอบ อันไหนเป็นเหตุ อะไรเป็นผล อะไรเป็นวิบาก ทำให้มีการปรุงแต่งแตกต่างกัน ตัวอย่างเช่น ผู้วิจัยไม่ได้กล่าวถึงสัพพจิตตสาธารณเจตสิกอื่นๆ เช่น ผัสสะ ชีวิตินทรีย์ เป็นต้น ซึ่งเกิดกับจิตทุกดวง การเกิดพฤติกรรมทั้งทางกาย วาจา และใจ ต้องประกอบด้วยสัพพจิตตสาธารณเจตสิกทุกตัวเสมอ ผู้วิจัยมีเจตนาอธิบายเรื่องเจตสิกเพื่อสงเคราะห์ให้เห็นภาพของการพัฒนาตามหลักไตรสิกขาในภาพกว้างและพอเห็นเป็นรูปธรรม แต่ในรายละเอียดเรื่องการศึกษาเรื่องเจตสิกเพื่อสงเคราะห์กับเรื่องไตรสิกขา ต้องศึกษาใน พระอภิธรรมและหนังสือเกี่ยวกับพระอภิธรรมทั่วไปเพิ่มเติม เพื่อทำความเข้าใจในเรื่องนี้ให้ถ่องแท้และละเอียดยิ่งขึ้น

ตารางที่ ๔ แสดงพฤติกรรมที่สงเคราะห์ในหลักไตรสิกขา

พฤติกรรม	เจตสิก	มรรคมงคล ๘	ไตรสิกขา
พฤติกรรมทางกาย	สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ	สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ	ศีล
พฤติกรรมทางวาจา	สัมมาวาจา	สัมมาวาจา	
พฤติกรรมทางใจ	สติ เอกัคคตา วิริยะ	สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัมมาวายามะ	สมาธิ
	ปัญญา กรุณา วิตก วิจารณ์ เจตนา มนสิการ อธิโมกข์	สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ	ปัญญา

โดยสรุปพฤติกรรมมนุษย์ในการทำให้เกิดสิ่งที่เป็นสุข เป็นกุศล และมีความเจริญ เป็นไปตามหลัก ศีล สมาธิ ปัญญา หรือ มรรคมงคล ๘ หรือ หลักไตรสิกขาซึ่งเป็นกระบวนการพัฒนามนุษย์ในพุทธศาสนานั้นเอง

๓.๔ ธรรมเกี่ยวกับการประพฤติปฏิบัติของมนุษย์ในพระพุทธศาสนา

๓.๔.๑ ธรรมสมาทาน ๔^{๕๘} กับวิธีการประพฤติปฏิบัติของมนุษย์ในพระพุทธศาสนา

พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมสมาทาน ๔ ในจุฬารามสูตรการประพฤติปฏิบัติของมนุษย์ ๔ ประการคือ

๑. การสมาทานธรรมที่มีทุกข์ในปัจจุบัน และมีทุกข์เป็นวิบากในอนาคต
๒. การสมาทานธรรมที่มีทุกข์ในปัจจุบัน แต่มีสุขเป็นวิบากในอนาคต
๓. การสมาทานธรรมที่มีสุขในปัจจุบัน แต่มีทุกข์เป็นวิบากในอนาคต
๔. การสมาทานธรรมที่มีสุขในปัจจุบัน และมีสุขเป็นวิบากในอนาคต

^{๕๘}ที่. ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๙๐, ม. มุ. (ไทย) ๑๒/๔๖๘/๕๐๘.

๔. บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นสุกกามิชาติ ประพฤติธรรมดำ
๕. บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นสุกกามิชาติ ประพฤติธรรมขาว
๖. บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นสุกกามิชาติ บรรลุนิพพานที่ไม่ดำไม่ขาว”^{๖๐}

พระธรรมเทศนานี้ แสดงให้เห็นถึงพฤติกรรมของมนุษย์ว่า ไม่ว่าจะเกิดมาในตระกูลที่ต่ำหรือสูง ยากจนหรือสูงส่งเพียงใด ถ้าประพฤติไม่ดีทั้งทางกาย วาจาและใจ ผลที่ได้รับคือ ได้รับความทุกข์ แต่ถ้าประพฤติดีทั้งทางกาย วาจาและใจ ก็ย่อมประสบพบแต่ความสุขอย่างแน่นอน บางคนที่เกิดมาต่ำต้อยแล้วยังมีพฤติกรรมที่ไม่ดีประกอบด้วยอกุศลมูล เรียกว่าประพฤติธรรมดำ เช่น คนที่เกิดมาจากลูกกรรมกร หรือเด็กข้างถนนและยังประพฤติตัวเป็นโจรลักขโมยของชาวบ้าน เป็นต้น แต่บางคนเกิดมาต่ำต้อยแต่มีพฤติกรรมที่ดีประกอบด้วยกุศลมูล เรียกว่าประพฤติธรรมขาว เช่น ดร. เอ็มเบ็ดการ์ ที่เกิดในวรรณะจัณฑาล และในที่สุดได้รับตำแหน่งเป็นรัฐมนตรีของอินเดีย ในขณะที่บางคนเกิดมาในตระกูลชั้นสูง แต่มีนิสัยก้าวร้าว เป็นนักเลงชอบข่มขู่ เรียกว่ามีพฤติกรรมที่ไม่ดีประกอบด้วยอกุศลมูล เรียกว่าประพฤติธรรมดำ เช่น พระเทวทัต พระเจ้าอชาตศัตรูในสมัยพุทธกาล แต่บางคนเกิดมาในตระกูลชั้นสูง และก็ยังประพฤติตัวดีเรียบร้อยประกอบด้วยกุศลมูล เรียกว่าประพฤติธรรมขาว เช่นนางวิสาขา พระอานนท์ อนาถบิณฑิกเศรษฐี เป็นต้น สำหรับผู้ที่เกิดมาไม่ว่าตระกูลสูงหรือต่ำ เมื่อเลือกที่จะเดินทางสู่ความหลุดพ้นทั้งปวง เรียกว่า บรรลุนิพพานที่ไม่ดำไม่ขาว ดังนั้นพฤติกรรมมนุษย์ที่แสดงออกมานั้น ไม่ได้ขึ้นอยู่กับฐานะหรือชาติกำเนิดแต่เพราะมีกุศลมูลหรืออกุศลมูลที่ปรุงแต่งให้แสดงพฤติกรรมต่างๆ ออกมาซึ่งมีอยู่ด้วยกัน ๖ ประเภทดังกล่าว

สิ่งที่น่าสนใจจากหลักธรรมข้อนี้คือ การกล่าวถึงชาติตระกูลกับการประพฤติปฏิบัติตน เพราะในสมัยพุทธกาล วรรณะต่างๆ ในสังคมอินเดียยังคงมีอิทธิพลอย่างสูง (แม้ในปัจจุบันก็ยังเป็นเช่นเดิม) สังคมส่วนใหญ่จะมองคนมาจากชาติตระกูลมากกว่าความประพฤติของบุคคลนั้น ไม่ว่าดีหรือเลว การเทศนาของพระพุทธองค์ก็เพื่อทรงเตือนให้มองเห็นถึงการประพฤติปฏิบัติของบุคคลมากกว่า และยังให้พระราชาราชหรือชนชั้นสูงกราบไหว้พระภิกษุสงฆ์แม้ว่าจะเกิดมาจากตระกูลจัณฑาลหรือตระกูลที่ต่ำต้อย ดังนั้นจะเห็นได้ว่าสิ่งแวดล้อมที่บุคคลนั้นเกิดมานั้นไม่ได้มีอิทธิพลต่อพฤติกรรมโดยตรงดังในจิตวิทยาสมัยใหม่ที่กล่าวว่าสิ่งแวดล้อมเป็นหนึ่งในปัจจัยที่เป็นเหตุให้คนมีพฤติกรรมเปลี่ยนแปลง เช่น คนที่เกิดมาจากระกูลชั้นสูง แต่ถูกลักขโมยไปอยู่ในหมู่โจร ก็มีโอกาที่จะเป็นได้ทั้งโจรตามคนเลี้ยงหรือประกอบอาชีพสุจริต ซึ่งพฤติกรรมนี้น่าจะเป็นได้ว่าสิ่งแวดล้อมอาจจะมีอิทธิพลหรือไม่มีเลยต่อบุคคลแต่เป็นเพราะกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมที่ติดตัว

^{๖๐} อัง. จุกก. (ไทย) ๒๒/๕๗/๕๔๓ - ๕๕๐.

มาแต่เกิด ถ้ามีกุศลกรรมติดตัวมามากพอแม้จะอยู่ในสิ่งแวดล้อมที่ไม่ดี ก็ไม่อาจทำให้เขาเป็นคนไม่ดี แต่ถ้ามีอกุศลมูลอยู่แล้วและไปอยู่ในสิ่งแวดล้อมที่ไม่ดียิ่งทำให้เป็นคนไม่ดียิ่งขึ้น ดังนั้นกรรมที่ติดตัวมาเป็นเครื่องบ่งชี้ให้เกิดพฤติกรรมของคน แต่กระนั้นก็ตามแม้บุคคลนั้นจะมีอกุศลมูลส่งผลให้มาเกิดก็มีได้หมายความว่า จะไม่มีโอกาสปรับปรุงพัฒนาไปในทางที่ดีไม่ได้ ถ้าได้พบกัลยาณมิตร ได้มีโอกาสฟังธรรม และมีโยนิโสมนสิการ เป็นต้น

โดยสรุปคำสอนเรื่องพฤติกรรมมนุษย์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนามีความสอดคล้องกับแนวคิดทางจิตวิทยาตะวันตกแต่ในความสำคัญในเรื่องของจิตที่เป็นตัวรู้ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาไม่ได้ให้คำจัดความโดยตรงหรือศึกษาเรื่องพฤติกรรมมนุษย์อย่างชัดเจน กระนั้นก็ตามก็ยังมีคำสอนหลัก เช่น เรื่องจิตที่กล่าวเกี่ยวกับพฤติกรรมมนุษย์ และกล่าวถึงการประพฤติปฏิบัติตามหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าในการประพฤติตัวให้เป็นคนที่มีพฤติกรรมที่ดี เพื่อเป็นเครื่องส่งเสริมให้เป็นผู้ที่สามารถพัฒนาต่อไปในระดับขั้นสูงตามหลักไตรสิกขาได้ นอกจากนี้การมีพฤติกรรมที่ดีที่พึงประสงค์ก็เป็นการกระทำที่เป็นบุญที่เรียกว่าบุญกิริยาวัตถุ ๓ ด้วย